

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ШУМАДИЈЕ
КРАГУЈЕВАЦ

ЗБОРНИК РАДОВА

ЈОВАН РИСТИЋ, ДРЖАВНИК И ДИПЛОМАТА
– БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС –
(140 ГОДИНА ОД МЕЂУНАРОДНОГ
ПРИЗНАЊА И НЕЗАВИСНОСТИ СРБИЈЕ)

ЈОВАН РИСТИЋ, ДРЖАВНИК И ДИПЛОМАТА
– БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС –
(140 ГОДИНА ОД МЕЂУНАРОДНОГ ПРИЗНАЊА
И НЕЗАВИСНОСТИ СРБИЈЕ)

ШУМАДИЈСКИ АНАЛИ
Посебна издања књ. 5

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ШУМАДИЈЕ
КРАГУЈЕВАЦ

**ЈОВАН РИСТИЋ ДРЖАВНИК И ДИПЛОМАТА
– БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС –
(140 ГОДИНА ОД МЕЂУНАРОДНОГ ПРИЗНАЊА
И НЕЗАВИСНОСТИ СРБИЈЕ)**

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
Одржаног 28. новембра 2018. године у Крагујевцу

Уредник
Предраг Илић, архивски саветник

Крагујевац, 2020.

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	7
ДАНКО ЛЕОВАЦ <i>Спољна политика у последњој години владавине кнеза Михаила Обреновића</i>	9
СУЗАНА РАЈИЋ <i>Ратне тековине Србије на Берлинском конгресу и њихов значај</i>	27
ДЕЈАН МИКАВИЦА <i>Пречански Срби и државна независност Србије 1878. године</i>	55
ДАНИЈЕЛ РАДОВИЋ <i>Од сиромашног ђака до државника: Јован Ристић и Крагујевац.....</i>	85
АЛЕКСАНДРА НОВАКОВ <i>Утицај Јована Ристића на српске просветне прилике у Старој Србији и Македонији (1868-1873)</i>	95
СЛАВИША НЕДЕЉКОВИЋ <i>Средшине области Старе Србије у првим годинама након завршетка Велике Источне кризе (1878-1881)</i>	113
ВУКОТА ВУКОТИЋ <i>Црна Гора у Вељем рату 1875-1878.</i>	129
ЈЕЛЕНА РАДОСАВЉЕВИЋ <i>Митрополити Бугарске егзархије у Кнежевини Србији 1878.</i>	137
УРОШ ШЕШУМ <i>Српске школе и учитељи у Старој Србији и Македонији у Великој источној кризи.....</i>	147
ПРЕДРАГ ИЛИЋ <i>Крагујевачки округ 1876. године у светлу статистике</i>	201

Др Урош Шешум, научни сарадник
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
uros.sesum@f.bg.ac.rs

СРПСКЕ ШКОЛЕ И УЧИТЕЉИ У СТАРОЈ СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ У ВЕЛИКОЈ ИСТОЧНОЈ КРИЗИ¹

Апстракт: Просветна активност Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини 1868–1876. резултирала је стварањем мреже српских школа у Османском царству на територији од јужних граница Кнежевине Србије на северу до области Марјово, Дебра, околине Струге и Битоља на југу. Поред варошких и сеоских школа, које је у Старој Србији и Македонији издржавао Одбор, постојале су и сеоске и манастирске школе које је Одбор помагао књигама и слањем учитеља. Такође, постојале су и оне које су оснивали и одржавали мештани, а које су радиле независно од Одбора. Током Велике источне кризе већина школа у оном делу Старе Србије који српска војска није ослободила 1877–1878, затворене су, а њихови учитељи већином пребегли у Србију, где су нашли службу у просвети и администрацији. Мањи број учитеља остао је у својим школама, док су неке наставиле рад без помоћи српске државе. Рад је написан на основу необјављене и објављене грађе српског порекла, те литературе.

Кључне речи: Велика источна криза, Османско царство, Стара Србија, Македонија, Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини.

*

О културно-просветној делатности Кнежевине Србије у Османском царству 1868–1876. и историји српске просвете у Старој Србији, Македонији и Полимљу у првим деценијама XX века писали су Јован Хаџивасиљевић, Петар Костић и Иван Иванић. Сва три аутора су податке углавном прибирали распитивањем бивших ђака у селима и варошима, у којима су школе постојале. Будући да је почетком XX века, када је Иванић скупљао информације, прошло више деценија од затварања школа, из памћења његових испитаника углавном су ишчили имена учитеља, време њиховог деловања и порекло, те су подаци које он даје често погрешни, збркани, понекад и међусобно контра-

¹ Чланак је настао као резултат рада на пројекту *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014).

дикторни.² Петар Костић је од седамдесетих година XIX века био савременик и учесник српског школског покрета у Старој Србији. Приликом школовања у Београдској богословији био је школски друг приличног броја будућих учитеља, а као наставник Призренске богословије имао је увид у школство Призрена и његове околине, али и других крајева Старе Србије. Приликом писања о просветној историји ослањао се на сопствено и сећање савременика, као и на архиву призренске црквено-школске општине. Међутим, када је писао о школама ван призренске околине, због временске удаљености од догађаја Костић је често грешио у хронологији и месту рада појединих учитеља.³ Трећи аутор, Јован Хаџивасиљевић оставио је најквалитетнију и најобухватнију историју школа и просвете у Старој Србији. Од краја XIX до двадесетих година XX века прикупљао је податке о школама од бивших учитеља, њихових породица, ђака и пријатеља, али и архивску грађу и школску документацију. Његова књига о просветно-политичким приликама у Старој Србији и Македонији и данас представља најобухватнију културно-просветну историју јужних српских области у XIX веку.⁴

Југословенска историографија је у другој половини XX века посветила доста пажње просветној историји Старе Србије и Македоније, наслањајући се у највећој мери на домете претходно поменути три аутора. Међутим, истраживачи из времена постојања Југославије посматрали су просветну историју у XIX веку кроз визуру историје југословенских покрајина СР Македоније, САП Косова или обласне историје Рашке области, Полимља и нишке области. Просветна де-

² Иванића не треба сасвим одбацити као извор, али је неопходно проверавати податке које је оставио. Његови наводи, на пример, сасвим су поуздани у случају учитеља Василија Бандовића, чију је удовицу испитивао о учитељском раду њеног супруга, као и у случају велешког учитеља Тоше Марковића, који му је лично дао податке о свом раду у Велесу. У другим случајевима, где се ослањао на казивања бивших ђака или школских хроника, често греши у хронологији и именовању учитеља. И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској. Култура српска у Старој Србији и Македонији од XV–XX века*, Годишњица Николе Чупића 32 (1913), 195–301; Исти, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској. Култура српска у Старој Србији и Македонији од XV–XX века*, Годишњица Николе Чупића 33 (1914), 305–400.

³ П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века (са успоменама писца)*, Скопље 1933; Исти, *Споменица педесетогодишњице призренске богословско-учитељске школе 1871–1921*, Београд 1925, 22–75.

⁴ Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима (до српско-турских ратова 1876/78)*, Београд 1928.

латност Кнежевине Србије у Старој Србији и Македонији, која је спровођена на широком простору од Суповца и Рашке на северу до Црне Горе и Крушева, Битоља и околине Струге на југу, није дакле сагледавана као тематска целина, већ је изучавана сегментарно према савременим републичким, покрајинским или обласним границама.

Све до последњих неколико година српска историографија је повест просветног рада Србије у границама Републике Македоније препуштала македонским историчарима. Климент Џамбазовски⁵ и Љубиша Доклестић написали су историјат српске просветно-културне делатности у XIX веку у областима јужно од Шар-планине на основу српске архивске грађе. Доклестићево дело, базирано на фондовима из српских архива исцрпније је од дела Џамбазовског и може се рећи да углавном покрива све сегменте просветно-политичког рада Србије од Шар-планине до Битоља.⁶ Историју основног школства у границама САП Косова у XIX и почетком XX века обрадио је Јагош Ђилас. Ипак, овај вредни истраживач указао је превише поверења наводима Ивана Иванића и школским летописима, те је тако нехотично Иванићевим публицистичким текстовима дао тежину историјских чињеница.⁷ О основним школама на Косову и Метохији и њиховом помагању из Кнежевине Србије писао је и Славиша Недељковић.⁸ О основном школству Ниша и нишке околине монографију је написао Мирослав Миловановић, док су Радмила Петковић Поповић, Вукоман Шалипуровић и Васо Војводић обрадили историју школства у Рашкој области и Полимљу.⁹ Последњи

⁵ К. Џамбазовски, *Културно-општественте врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 2006.

⁶ Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во 19-от век до 1897 година*, Скопје 1973.

⁷ Поред монографије о школама, Ђилас је готово свакој школи посветио посебан чланак. Међутим, као и у монографији, Ђилас се и у чланцима базирао на школству након 1878, док се за раније период ослањао на Иванића и школске летописе настале тридесетих година 20. века. Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина 1969.

⁸ У складу са фокусом теме, Недељковић се није задржавао на историјату самих школа, већ на помоћи коју су добијале из Србије. С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897.)*. *Културно-просветни и национални рад од 1856. до 1897.*, Ниш 2012.

⁹ Школе у пљеваљској и пријепољској околини у овом раду нису обрађиване. У време просветне акције Србије, која се у овом раду третира, ове области сматране су Херцеговином. Поред тога, историографија је дала детаљан преглед историје ових школа.

је дао и преглед школовања српских младића из Османског царства и Црне Горе у Кнежевини Србији до 1878. године.¹⁰

У последњих неколико година српска историографија је дала неколико значајних радова који третирају просветну делатност Кнежевине Србије у Османском царству у другој половини XIX века. Милош Јагодић пружио је преглед помоћи Кнежевине Србије школама на простору целе Старе Србије до 1868. године, Славиша Недељковић је обрадио делатност Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини, на простору Повардарја, док је Александра Новаков дала детаљан историјат Призренске богословије и рад српских средњих школа у Османском царству.¹¹ Необјављени мастер рад Небојше Вулићевића, *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији 1868–1876.* и чланак истог аутора, *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији: оснивање, организација и циљеви (1868–1876)*, дају приказ и анализу рада Одбора у свим сегментима његовог деловања. Последња два рада представљају тренутно најисцрпнију студију о одборском раду. Вулићевића, међутим, у складу с темом коју је обрађивао, није интересовала историја појединачних школа и судбина њихових учитеља, уколико се нису налазили под старањем Одбора.¹²

У свим набројаним радовима о српским школама у Старој Србији и Македонији крај деловања Одбора 1876, односно почетак Првог српско-турског рата или крај Другог 1878, били су хронолошки међаши. Углавном је закључивано да су српске школе, изузев ретких изузетака, услед престанка рада Одбора, притиска локалних муслимана или османских власти током ратова и делатности Бугарске егзархије после ратова, до 1878. престале да раде. У складу са хронолошким границама

¹⁰ М. Миловановић, *Основно школство Ниша и околине у 19. и почетком 20. века*, Ниш 1975; Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије*, Прибој 1970; В. Војводић, *У Духу Гарашанинових идеја, Србија и неослобођено српство 1868–1878*, Београд 1994; Исти, *Из књижевне историје и просвете*, Кикинда 1989.

¹¹ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868), наслеђе на југу*, Београд 2016; С. Недељковић, *Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонији од 1868. до 1876. године*, Вардарски зборник 8 (2011), 283–305; А. Новаков, *Православна српска богословија у Призрену (1871–1890)*, Београд 2011; Иста, *Стубови српске просвете, српске средње школе у Османском царству (1878–1912)*, Београд 2017.

¹² У овом раду коришћено је нав. дело, а не чланак, услед тога што је детаљније и опширније. Н. Вулићевић, *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији 1868–1876*, необјављени мастер рад, Филозофски факултет у Београду 2012; Исти, *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији: оснивање, организација и циљеви (1868–1876)*, Српске студије 4 (2013), 209–230.

није анализирана ни даља судбина учитеља, након њиховог напуштања школа у Османском царству. Будући да је тај сегмент просветно-културне историје остао неистражен, у овом раду биће испраћена судбина школа и учитеља током Велике источне кризе и непосредно након њеног окончања. Такође, тамо где је истраживање резултирало новим сазнањима, укратко ће бити дат историјат школа, са подацима о пореклу, образовању и даљем деловању њихових учитеља. Анализа ће бити приказана у оквиру четири географске целине, које су у Источној кризи и у годинама које су јој претходиле поседовале извесне особности. Школе на Косову, Метохији и Косовском Поморављу, нашле су се још 1875. на удару арбанашких башибозука, бесних због побуне Срба у Херцеговини. Притисак се додатно појачао од избијања Првог Српско-турског рата 1876. године. Рашка област постала је у лето 1875. поприште српског устанка и такозваног Јаворског рата 1876. и 1877–1878, када су српска села и становништво пострадали, следствено и српске школе.

Школе у областима јужно од Шарпланине, у велешкој и кратовској области, епархијама Бугарске егзархије, затворене су и пре Велике источне кризе, захваљујући денунцијацијама и притиску егзархијских владика, док су у Дебарској, Скопској, Охридској и Пелагонијској епархији, где су поред егзархијских постојали и патријаршијски митрополити, учитељи уживали њихову заштиту. У четири последње епархије, у оним њиховим деловима у којима је турска централна власт била снажнија, учитељи су били у бољем положају, те су у неким местима успели да одрже школе све до краја рата 1878, али и након њега.

Топлица, нишка, лесковачка, врањска и пиротска област, ушле су у састав Кнежевине Србије након рата 1877–1878, те је о њиховим школама и учитељима сачувано сразмерно више података, будући да је српске власти интересовало затечено стање просвете у новоослободеним областима.

*

Након смрти кнеза Михаила Обреновића 1868. године, услед унутрашњих прилика у земљи изазваних кнежевом смрћу и малолетством новог владара кнеза Милана Обреновића (1868–1889), активно политичко и дипломатско припремање рата за ослобођење Срба у Османском царству морало је бити привремено напуштено. Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини основан је августа 1868. на иницијативу првог намесника Јована Ристића, као тело које је објединило рад Министарства иностраних дела и

Министарства просвете и црквених дела на послу културно-просветног рада међу Србима у Османском царству. Одбор је својим радом стремио да покаже заграничним Србима да Србија брине о њиховој судбини и да има намеру да их ослободи. Активност бугарских националних комитета и покрет за Бугарску егзархију претио је да истисне српски утицај из Повардарја, Понишавља и Јужног Поморавља и бугаризује тамошње становништво. У складу с тим, главно поље рада Одбора од његовог оснивања били су Стара Србија, Понишавље, Јужно Поморавље и Македонија. Председник Одбора био је архимандрит Нићифор Дучић, а чланови гимназијски професор Милош Милојевић, одборски *spiritus movens*, и професор Велике школе Панта Срећковић.

Као што је истакао Љ. Доклестић, Одбор је заправо институционализовао помоћ Србије школама и просвети у Старој Србији, која је до тада углавном слата повремено и по правилу на тражење црквено-школских општина, села и појединаца из Старе Србије и Македоније.¹³ Другим речима, Србија је у погледу помагања просвете у Османском царству до 1868. била пасивна, одговарајући на молбе, без израђеног плана и стратегије. Спознаја да бугарски утицај услед такве политике, потискује српски у Повардарју и Понишављу, управо је била један од главних мотива за оснивање Одбора. Вођство Одбора стога је по његовом установљењу, одлучило да замени дотадашње повремено помагање школа систематском подршком у виду слања уџбеника, учитеља и редовног слања новца за учитељске плате. Како би школе имале задовољавајући квалитет, а учитељи поред просветне улоге били и ширитељи националне свести, предузети су и кораци за стварање учитељског кадра.¹⁴ Да би што пре спремио неопходни број учитеља за планирани рад, Одбор је 1873. иницирао формирање Другог одељења Београдске богословије, у који су по оснивању пребачени сви затечени богослови из крајева ван Србије. Надаље су само они и уписивани у Друго одељење, популарно називано „Странацка богословија“, где су се по посебном програму спремали за свештенике и учитеље у Турској.¹⁵

¹³ До истог закључка, независно од Доклестића, на основу грађе дошао је и Милош Јагодић. Љ. Доклестић, *нав. дело*, 177; М. Јагодић, *нав. дело*, 133–134.

¹⁴ Накратко је члан Одбора био и Стојан Новаковић, од децембра 1872. до априла 1873. Н. Вулићевић, *нав. дело*, 26–29; С. Недельковић, *Србија и Косово и Метохија*, 77–79; Љ. Доклестић, *нав. дело*, 173–180.

¹⁵ Н. Вулићевић, *нав. дело*, 111–113.

Школе на Косову, у Косовском Поморављу и Метохији

Српска влада је варошке школе у Приштини, Пећи, Призрену, Ђаковици и Вучитрну помагала новцем и књигама још од педесетих година XIX века, континуирано или повремено.¹⁶ У Приштини је модерну наставу 1858. завео Милан Ковачевић (Давидовић), родом из Јамене у Срему. С кратким прекидом 1868–1869, када је покушао да отвори српску школу у Скопљу и био учитељ у Врању, Ковачевић је у Приштини осамнаест година водио школу, ширећи преко својих ученика тада модерни наставни метод. На почетку Источне кризе Ковачевић је ухапшен и батинан 1875, а школа је затворена. По окончању рата 1876. поново је отворио школу и радио до Другог српско-турског рата 1877. године, када је школа претворена у болницу. Током продирања српске војске на Косово, Ковачевићу је био угрожен живот, те је морао да се крије. До Србије је успео да се домогне тек маја 1878. године.¹⁷

У Пећи су од шездесетих година постојале мушка и женска школа, издржаване од локалне црквено-школске општине и повремених новчаних уплата из Србије. Мушку школу је на модерни метод преусмерио Сава Дечанац¹⁸ 1864. године. Након што је Дечанац напустио Пећ 1867, његов рад је на истим методама наставио Милан

¹⁶ М. Јагодић, *нав. дело*, 155–154; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија*, 121–124.

¹⁷ Ковачевић је завршио шест разреда гимназије. Сам је тврдио да је од 1859. добијао из Србије двадесет цесарских дуката годишње за рад у школи. Будући да је сам у једној молби дао приказ свог рада, горе изнети подаци су базирани на основу казивања самог учитеља, а не на основу литературе, која се углавном заснива на казивање његових ђака. У исплатама одбора приштинској општини уочи ратова 1875. помињу се приштински учитељ и учитељица Никола М. Поповић и Анка П. Поповић. Признаницу су потписали крајем јуна 1875. у Београду, те је могуће да никада нису ни отишли у Приштину. Свакако се ради о доцнијем прокупачком и нишком учитељу Николи Поповићу Протићу и његовој супрузи. О њима детаљније у даљем тексту. Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 73; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија*, 98–99; Ј. Хацивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 341–344; З. Поповић, *Национални апостол*, Браство 24 (1930), 18–50; *Грађа за историју македонског народа из архива Србије, књ. 3-1*, приредио К. Џамбазовски, Београд 1983, бр. 5, 52, 83, 131, 165, 205, 233, 270, 285, 306 (=Грађа); *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 60, 98, 128, 134; *Пирот и Срез Нишавски 1801–1883, књ. 1*, приредио И. Николић, Пирот 1981, бр. 802 (=Пирот и Срез Нишавски 1); Архив Србије (= АС), Министарство иностраних дела (= МИД), Благајничко одељење (= БО), кутија (= К) 8, признаница на 20 дуката учитеља Н. Поповића и А. Поповић, Београд 11/23. 6. 1875.

¹⁸ Ђорђе Бараћ, по замонашењу Сава Дечанац. Био је родом из села Гњездани код Новог Пазара, завршио је Београдску богословију 1864. године. А. Новаков, *Стубови српске просвете*, 60–62.

Поповић из Беочина у Срему, све до смрти 1870. године. Заједно са Поповићем, у пећкој школи предавао је и Тома Николајевић, као помоћни до 1867, а од те године као главни учитељ. Николајевић је 1872. убијен у Пећи од локалних Арбанаса, што је утицало на рад школе. Наиме, још за живота учитеља Томе, од 1870, у школи је као помоћни учитељ деловао и локални ситничарски трговац, старошколац Лазар Николић. Као старошколац, он није могао да настави рад на начин својих претходника без помоћи образованијег колеге. Због тога је, накратко, током 1872, празнину у школи попуњавао дотадашњи ђаковички учитељ Риста (Крста) Николајевић Томић,¹⁹ син учитеља Томе. Женску пећку школу водила је калуђерица Катарина Симић, континуирано од 1854. године. Рад пећке женске школе стављен је на боље основе када је 1874. Милош Милојевић у Пећ послао учитељицу Симону (Симку) Поповић, која је свршила први разред Више женске школе у Београду.²⁰ Пећке школе Одбор није редовно помагао новцем и књигама, већ само једном приликом, 1868. године. С друге стране, Министарство просвете и црквених дела дало је 1868. Пећкој општини новац за изградњу школске зграде, а кнез Милан јој је као свој редовни годишњи дар издавао по 40 цесарских дуката, најраније од 1874. године²¹

¹⁹ Пећка општина послала га је у Србију на школовање 1861, а Београдску богословију је завршио након 1865. године. Због различите транскрипције његовог имена и презимена Крста и Риста, Николајевић и Томић, у литератури често долази до грешке, те се овај учитељ помиње под два имена и третира као две различите особе. Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 57; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија*, 130, 134; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса*, приредили В. Крстић и Р. Љушић, Београд 1983, бр. 101, 183, 187 (=Србија и ослободилачки покрети).

²⁰Београђанка Симона-Симка Стојковић венчала се јула 1874. у Београду са несудјеним богословом Гавром Хаци Поповићем, родом из Пећи. Гавра је 1874. уписао први разред Другог одељења Богословије, али пошто му је отац, пећки свештеник, преминуо, богослов је позван да се врати у завичај и запопи на очевој парохији. Симка, његова супруга, решила је да у Пећи буде учитељица иако је имала завршен само први разред Више женске школе у Београду. Учитељици Симки годишња помоћ одређена је у висини од 40 дуката, а рад је почела јуна 1875; у пећкој школи била је и 1882. Ђ. Микић, *Изддржавање женске школе у Пећи у 19. веку*, Настава и васпитање 1 (1971), 100; В. Војводић, *У Духу Гарашанинових идеја*, 148; П. Костић, *Просветно-културни живот*, 11–12; Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 90–94; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 306; *Грађа, књ. 4-1*, бр. 118; *Грађа, књ. 4-3*, бр. 128; *Протокол писама Општине Пећке 1870–1880*, приредили Ј. Пејин, М. Филоповић, Приштина-Београд 1992, 43, 47, 59; АС, МИД, БО, К. 6, С. Стојковић, министру просвете и црквених дела Ф. Христићу, Београд 3/15. 7. 1874; М. Милојевић, истом, 4/16. 7. 1874.

²¹ Н. Вулићевић, *нав. дело*, 55, 65–66, 120; Ђ. Микић, *нав. дело*, 101–102.

Изузимајући привремене краће обуставе рада, пећке школе нису прекидале свој рад током Велике источне кризе.

Школа у Гусињу је од Одбора редовно помагана новцем, од новембра 1869. до почетка 1873. године. Потоње године њен учитељ Риста Николајевић прешао је у ђаковичку школу, а гусињска је због изостанка наставног кадра скинута са одборског буџета.²² Ђаковачка школа, која је редовно помагана новцем и књигама између 1863. и 1868, остала је потоње године без учитеља, те је од те године редовна помоћ у новцу престала да пристиже. Николајевић, који је накратко радио у школи и 1872, вратио се 1873. у Ђаковицу и тамо предавао до своје смрти 1877. године, те је ђаковачка школа поново добијала новчану помоћ од Одбора.²³ Изгледа да Николајевићевом смрћу школа није престала да постоји, јер је 1882. ђаковачки учитељ био свештеник Дамјан Ораовчанин, који се самоуко описменио.²⁴

Школе у Вучитрну и Митровици биле су међусобно повезане личношћу учитеља. У Вучитрн је 1867. за учитеља дошао Василије Андрић, родом из Босне.²⁵ Одбор му је као носиоцу вучитрнске школе слао плату од 1868. до половине 1874, када је вучитрнски учитељ постао Јосиф Студић.²⁶ Последњи је одборску плату примао до почетка 1876. године. Василије Андрић је у митровачкој школи као учитељ примао плату у првом полугодишту 1871, да би у другом био забележен и као митровачки и као вучитрнски учитељ. Његов помоћник, или постављеник, по свој прилици Василије Бандовић,²⁷ напустио је митровачку школу, у којој је деловао током 1872, крајем исте године, те тада митровачки учитељ постаје Петар Церовић²⁸ са супругом, учите-

²² Школа је почетком 1876. изгледа нашла учитеља, јер је тада Одбор поново почео да финансијски помаже гусињску општину. *Грађа, књ. 3-1*, бр. 52, 55, 83, 86, 131, 165, 205, 233, 288, 140.

²³ П. Костић, *Споменица*, 72; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 5, 306; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 60, 98, 128, 134.

²⁴ *Грађа, књ. 4-1*, бр. 118.

²⁵ Андрић је завршио Београдску богословију 1862, након чега је добио службу у Србији. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 68, 70; *Србија и ослободилачки покрети*, бр. 227.

²⁶ Студић је био родом из Вучитрна. Друго одељење Београдске богословије завршио је 1874. В. Војводић, *У Духу Гарашиновичих идеја*, 180.

²⁷ Бандовић је у својој молби за службу српским властима 1877. навео да је родом из Пећи и да је предавао у српским школама у Неродимљу и Митровици. З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије на Косову и Метохији у 19. и почетком 20. века*, Призрен 1993, 91.

²⁸ Петар И. Церовић, био је син свештеника Илије Церовића из Лопижа. У списковима благодетељанаца са стране који су се школовали у Србији нема његовог имена, те је могуће био ђак лопишке или сјеничке школе, односно да је стекао образовање у

љицом. По одласку Церовића у школу топличког села Мерђеца почетком 1873, плату за учитеља је до новембра 1874. примала Митровачка црквено-школска општина, када се као учитељ поново јавља Андрић. Године 1875. новац који је слао Одбор, наново је слат црквено-школској општини, што значи да је Андрић већ тада напустио Митровицу и отишао у Вучитрн. У Митровици га је по свој прилици заменио поменути Бандовић.²⁹ По избијању Првог српско-турског рата 1876, Андрић је у Вучитрну по наговору власти претучен од локалних Арбанаса, толико жестоко да је два месеца боловао од последица злостављања. Учитељ се није поколебао, те је по опоравку поново отворио школу. Децембра 1877. турске власти су га ухапсиле заједно са још шест српских првака и спровеле у ланцима прво у Приштину, а затим у Цариград. У престоници Османског царства учитељ Василије је, на интервенцију српске и руске дипломатије, ослобођен, након чега је преко Одесе и Влашке стигао у Србију.³⁰ У Цариграду се крајем децембра 1876. нашао и митровачки учитељ Бандовић, те му је српска влада послала новац како би се домогао Србије. Он се вратио у Митровицу и наставио рад у школи, али је јуна 1877. због сумње да је сакривао оружје у школи, протеран. Децембра 1877, пребегао је у Србију. Јосиф Студић, други вучитрнски учитељ, није узнемираван од турских власти током Источне кризе и наставио је да ради у школи.³¹

Њиланску српску школу установио је 1859. ђак приштинског учитеља Милана Ковачевића, Зафир Поповић.³² Након десетогодишњег рада у школи, Поповић је од Одбора 1869. послат у Куманово, а затим и у Кратово да тамо успостави српске школе. Године 1871. Зафир је од турских власти постављен за локалног финансијског чиновника у

завичају. Н. Дучић, *Борба добровољачког кора Ибарске војске и усташких чета јаворског кора 1876, 1877. и 1878. године, грађа за историју српског рата за ослобођење и независност, ГСУД књ. 13 (1881), 329.*

²⁹ *Грађа, књ. 3-1, бр. 52, 55, 83, 86, 165, 205, 233, 270, 288, 306, 312; Грађа, књ. 3-2, бр. 8, 28, 60, 98, 128, 134.*

³⁰ З. Ђорђевић, *нав. дело*, 47–48; АС, МИД, БО, К. 10, Василије Андрић, учитељ вучитрнски, Министарству иностраних дела, 25. 7/6. 8. 1878.

³¹ Бандовић у молби из 1878. није поменуо да је био затваран или слат у Цариград, иако му је дат новац за повратак из престонице царства. Могуће да своје хапшење није поменуо, јер је рачунао да је та чињеница позната Министарству. З. Ђорђевић, *нав. дело*, 91; АС, МИД, БО, К. 9, Одлука Ј. Ристића о исплати попутнине од Букурешта до Београда дебарској учитељици и Василију Бандовићу с породицом, 7/19. 8. 1876. године.

³² Зафир Поповић, био је син локалног свештеника Јанићија. Ј. Хацивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 407; *Грађа, књ. 3-2, бр. 236.*

Гњилану, а место у школи заузео је Гњиланац Сава Поповић,³³ кога је од другог полугодишта финансирао Одбор. По одласку учитеља Саве, средином 1872, учитељ постаје Петко Златковић (Сима Дамњановић),³⁴ бивши учитељ школе у Башином Селу код Велеса. Након двогодишњег рада у Гњилану, Златковић се вратио у Башино Село, априла 1874, а његово место заузели су учитељи Трајко Илић (Арсид, Антић)³⁵ и Зарија Р. Поповић,³⁶ београдски богослови.³⁷ До српско-турских ратова двојици учитеља у школи се придружио и Коста Трајић.³⁸ Бивши учитељи Зафир и Зарија компромитовали су се пред месним муслиманским становништвом и турским властима за време кратког боравка српске војске у Гњилану 1878, те су морали да се повуку са српском војском. У школи су после смиривања стања наставили да раде Коста Трајић и Трајко Илић (Арсид, Антић).³⁹ Призрен је представљао културно и

³³ Поповић Сава је доцније рукоположен за свештеника и био пожаревачки парох. Хаџивасиљевић није прецизирао када је рукоположен ни када је прешао у Србију, а будући да је имао често име и презиме није могуће докучити који је од неколико свештеника из Пожаревачког протопрезвитерата истог имена и презимена био некадашњи гњилански учитељ. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 149.

³⁴ Учитељ Златковић је био родом из Босне, завршио је духовну академију у Русији. Учитељску каријеру у Башином селу отпочео је 1856. Из овог села је два пута премештан у Скопље и Гњилане. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 100, 149, 412.

³⁵ Трајку се презиме јавља и као Антић. Родом је био из Гњилана и 1874. завршио је Друго одељење Београдске богословије. В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 145.

³⁶ Зарија је завршио основну школу у Приштини. Као доброг ђака, тринаестогодишњег дечака, Ковачевић га је 1869. одвео у Врање, у тамошњу школу као помоћника, те је тамо предавао млађим разредима. Убрзо, 1870, отишао је у Београд и 1873. завршио Друго одељење богословије као благодетељанац, а 1874. четврти разред Богословије, о сопственом трошку. В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 145; Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 173, 348–349; З. Поповић, *Национални апостол*, 34–35, 41.

³⁷ *Грађа, књ. 3-1*, бр. 83, 86, 131, 165, 205, 233, 270, 306; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 28, 46, 98, 128, 134.

³⁸ Гњиланац Коста Трајић уписао је 1871. Београдску богословију. Изгледа да је није завршио, пошто се његово име не налази у списковима свршених богослова. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 146.

³⁹ Зафир Поповић носио је молбу Гњиланаца српском кнезу за присаједињење Гњилана и околине Србији 1878, Зарија је омогућио успостављање српске власти, а учитељ Трајко био је општински писар за време краткотрајне српске управе. Последњи је био смелији или имао неке гаранције од османских власти те је остао у Гњилану. Његова даља судбина, мимо рада у школи након рата није успешно реконструисана. Петар Костић наводи да је Трајић у школи радио од 1875. до 1882, а Трајко од 1879. до 1881. З. Поповић, *Пред Косовом, белешке из доба 1874–1878*,

просветно средиште Срба у Османском царству, финансијски ослоњено на просветним фондovima трговаца Димитрија Младеновића Мишето-вића и Симе Игуманова. На основама модерне наставе, које је у Призрену установио учитељ Никола Мусулин 1856–1859, школство су даље развијали Милун (Милан) Новичић⁴⁰ и Илија Ставрић⁴¹, који су пристигли у Призрен 1864, односно 1866. године. Ставрић и Мусулин су 1867. отворили продужену двогодишњу школу, која је 1871. пре-расла у Призренску богословију. Богословија је годинама школовала мештане за учитеље и свештенике и тако се, иако њена управа тога није била свесна, припремила да попуни пустош коју је међу учитељским кадром у Старој Србији створила Источна криза.⁴² Уз Ставрића и Новичића, паралелно и оделито од њих, призренску основну школу су водили Стојко Аћимовић 1862–1865,⁴³ старошколац, Призренац Јанићи-је Тодоровић 1864–1874,⁴⁴ Настас Крстић 1862–1868,⁴⁵ Симо Вулећић 1870–1872,⁴⁶ Призренац Јован Деспотовић 1871–1873,⁴⁷ Трифун Дими-тријевић Ђаковац 1873/1874–1883;⁴⁸ Призренци Арсеније Шијаковић

Београд 1900, 68–108; П. Костић, *Споменица*, 72; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 236; П. Костић, *Споменица*, 72.

⁴⁰ Новичић је био родом из села Божиће, код Андријевице. Завршио је Богословију у Београду 1864. А. Новаков, *Стубови српске просвете*, 62; Иста, *Призренска богословија*, 196–198.

⁴¹ Ставрић је био родом из Градачца у Босни. Завршио је Богословију у Београду 1856, а Кијевску духовну академију 1865. А. Новаков, *Стубови српске просвете*, 62; Иста, *Призренска богословија*, 193–195.

⁴² Опширније о Богословији видети два претходно цитирана дела Александре Новаков.

⁴³ *Просветно-културни живот*, 13.

⁴⁴ Учитељ Јанићије био је старошколац. П. Костић, *Просветно-културни живот*, 13.

⁴⁵ Био је родом из Тетова, завршио је пет разреда београдске гимназије 1860. У Призрену је предавао и у српској и цинцарској школи при Цркви Св. Спаса. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 137; П. Костић, *Просветно-културни живот*, 13; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 184, 227.

⁴⁶ Вулећићево име се не налази на списку ђака и богослова са стране у Србији шездесетих и седамдесетих година XIX века. Био је родом из Босне. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветно-културни живот*, 13.

⁴⁷ Петар Костић наводи да је Деспотовић завршио Београдску богословију, међутим, његово име се не налази у списковима свршених богослова са стране. Сима Игуманов га је 1869. послао на школовање у Београд, а 1871. био је у другом разреду Богословије. Могуће је да је у Београду био пријављен под другим презименом, или да није завршио целу Богословију, већ само неколико разреда. Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 102; В. Војводић, *Из књижевне историје*, 146; П. Костић, *Просветно-културни живот*, 13; *Грађа*, књ. 3-1, бр. 94.

⁴⁸ Трифун/Тривун је завршио 1873. четири разреда Богословије у Београду. Од 1883. био је наставник Призренске богословије. В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*,

1874–1876.⁴⁹ и Петар Дрваревић 1874–1879.⁵⁰ и 1874–1880. Приштевац Коста Илић.⁵¹

У Призрену је женска школа модерног типа установљена 1870. године. Отворила ју је учитељица Марија Недић из Будимпеште. Учитељица Недић је радила три године, а потом њена ученица Султана родом из Велеса 1874, а од те до године 1879. Призренка Мара Ајтић, ученица Више женске школе у Београду.⁵² У време Источне кризе, призренски учитељи, изузев Шијаковића, остали су у свом граду и школи. По завршетку Источне кризе призренски богослови из првих неколико генерација попунили су школе које су остале без учитеља и чак засновали нове.⁵³

Поред варошких, на Косову, у Метохији и Косовском поморављу постојао је и приличан број сеоских школа. У Великој Хочи школа је основана 1863. године први учитељ био је старошколац Павле Алексић, родом Ђаковац. По његовој смрти школу је преузео локални свештеник,⁵⁴ а након њега до 1868. учитељи Михаило Ђорђевић из

144; П. Костић, *Просветно-културни живот*, 13; А. Новаков, *Призренска богословија*, 204–205.

⁴⁹ Шијаковића је 1869. Сима Игуманов послао на школовање у Београд. Након завршеног другог разреда Београдске богословије, због породичних проблема се вратио у Призрен, где је завршио додатна два разреда Богословије. До 1877. је био учитељ у Призрену, након чега је дошао у Београд на даље школовање. Завршио је и Учитељску школу у Београду. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 146; П. Костић, *Споменица*, 133; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 94; *Грађа, књ. 4-1*, бр. 25; АС, МИД, БО, К. 10, учитељ А. Шијаковић, министру иностраних дела Ј. Ристићу, Београд, 25. 8. /6. 9. 1877.

⁵⁰ Дрваревић је свршио Призренску богословију у првој генерацији. По завршетку Источне кризе отишао је у Србију и постао царински службеник. П. Костић, *Просветно-културни живот*, 13, Исти, *Споменица*, 133.

⁵¹ Коста Илић (Илијић) је завршио 1874. четири разреда Богословије у Београду. Кратко време, током 1874, био је учитељ у Приштини, јер је примио плату као приштински учитељ за друго полугодиште те године из Министарства иностраних дела. Рукоположен је за свештеника 1880, након чега је напустио рад у школи. Доцније је био митрополијски намесник у Призрену. В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 145; П. Костић, *Просветно-културни живот*, 13; АС, МИД, БО, К. 6, признаница приштинског учитеља Косте Илића на 10 дуката, од 3/15. 12. 1874.

⁵² П. Костић, *Просветно-културни живот*, 16.

⁵³ Године 1882. у Призрену су од четири учитеља основне школе тројица били призренски богослови. У Липљану, Грачаници, Митровици, гњиланском селу Кормињане и Тетову, учитељи су били свршени богослови, док су у Неродимљу и Новом Пазару учитељи имали завршена два разреда Призренске богословије. *Грађа, књ. 4-1*, бр. 118.

⁵⁴ М. Велимировић, *Манастир Високи Дечани, њихов просветни утицај у Подримљу, Полимљу и Зети*, *Просветни гласник* 17 (1897), 117; АС, Министарство просвете и

тетовског села Беловишта⁵⁵ и Илија Спасојевић, родом из Босне.⁵⁶ Школа 1870/71. није радила због изостанка учитеља, да би пре новембра 1871. за учитеља дошао Тимотије Андријанић, претходно дечански учитељ.⁵⁷ Андријанића је убрзо сменио Тома Поповић из Призрена, њак другог разреда Београдске богословије. Поповић је 1872. преминуо, те га је од 1873. заменио свршени богослов Београдске богословије Павле Стефановић, родом из Босне.⁵⁸ Стефановића је накратко, 1874/1875. мењао Симо Кевих,⁵⁹ који је убрзо прешао у прокупачку школу. Пред ратове је у великохочку школу дошао Јован

црквених дела, Просветно одељење (=МП-с-П), 1864, фасцикла (=Ф.), 11, ред (=Р.), 1657, Општина Велика Хоча митрополиту Михаилу, Велика Хоча, 4/16. 5. 1864.

⁵⁵ Ђорђевић је завршио Београдску богословију 1863. и након тога отишао за учитеља у Велику Хочу. У Великој Хочи је сигурно радио до 1865. године. Након ове године отишао је у Беловиште и отворио школу, чак и пре одборског финансирања, свакако као приватни или општински учитељ. Кратко време радио је и у тетовској школи 1875. године. *Цариградски гласник*, 14. 1. 1899; Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 83, 244–245; П. Костић, *Просветно-културни живот*, 33; Ј. Доклестић, *нав. дело*, 197; Ј. Хадивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 424; *Грађа 3-1*, 83, 165, 205, 288.

⁵⁶ Спасојевић је био родом из Босне, из села Жабар, код Брчког. Примљен је као благодетељанац на Београдску богословију 1857. године. После завршетка Београдске богословије, студирао је на Кијевској духовној академији. По повратку у Србију из Турске 1874, рукоположен је за свештеника и постао парох брестовички, у Неготинској епархији. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 64–65, 67–69; П. Костић, *Просветно-културни живот*, 34–35; *Србија и ослободилачки покрети*, бр. 51, 58; *Календар са шематизмом Књажевства Србије за 1875. годину*, 97 (=Календар са шематизмом).

⁵⁷ Тимотије Андријанић (Андрејевић) био је пореклом из села Брвеница у Студеничком срезу. Свршио је основну школу и похађао први гимназијски разред у Београду, али га није завршио. Био је дечански учитељ шездесетих година XIX века. У Србију се вратио пре ратова, где је рукоположен за свештеника 1879. С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија*, 101, 104; Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 84, 231; АС, МПС-Ц 1899, Ф. 6, Р. 76, списак оних свештеника у Епархији жичкој који су у Србију дошли са стране.

⁵⁸ Стефановић је био родом из Тузле. Београдску богословију је завршио 1873. Остао је у Великој Хочи, где је од 1885. до 1887. поново био учитељ. Рукоположен је 1887. и постао великохочки парох. Преминуо је 1893. В. Војводић, *У Духу Гарашанинових идеја*, 144; П. Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку, (са успоменама писца)*, Београд 1928, 53; *Грађа*, 4-2, бр. 7; *Грађа*, књ. 4-3. бр. 128.

⁵⁹ Симо Кевих био је родом из Градишке у Босни. Завршио је Друго одељење Београдске богословије 1874. године. Његова супруга Живка, претходно је била супруга Петка Златковића и учитељица у Гњилану. В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 145; *Грађа*, књ. 3-2, 28; АС, МИД, БО, К. 6, признаница Симе Кевиха на примљену полугодишњу плату. Велика Хоча, 4/16. 8. 1874.

Радукић,⁶⁰ београдски богослов, такође родом из Босне. По избијању Првог српско-турског рата 1876. учитељ Радукић је пребегао у Србију, где се уписао у Ибарско-дежевски добровољачки кор Милоша Милојевића, као војник у брдској полубатерији.⁶¹ Одласком Радукића, школа је прекинула рад до септембра 1878, када је наставу у њој обновио мештанин Крста Маниташевић, призренски богослов.⁶²

Школа у селу Ораховцу основана је око 1865, када јој је српска влада послала помоћ у књигама. Први учитељ био је Илија Спасојевић, а од 1867. водио ју је учитељ Василије Григоријевић.⁶³ Током 1870. године учитељ Василије је прешао у школу манастира Св. Атанасија у селу Лешоку код Тетова, а рад у ораховачкој школи, до краја 1872, када је изгледа престала са радом, преузели су учитељи старошколци и свештеници. Последње године, вероватно услед изостанка учитеља, Одбор је ораховачку школу скинуо са свог буџета. Школа је обновила рад већ наредне године, када је за учитеља дошао Милан Јанковић,⁶⁴

⁶⁰Радукић је био из Градишке, завршио је трећи разред Богословије када је отворено Друго одељење, те му је признат статус свршеног богослова. В. Војводић, *У Духу Гарашинових идеја*, 145.

⁶¹*Грађа*, књ. 3-2, бр. 160; АС, МИД, БО, К. 10, Уверење Милоша С. Милојевића од 4/16. 5. 1877, издато Ј. Радукићу, С. Максимовићу и М. Јанковићу.

⁶²Петар Костић наводи да је у Великој Хочи учитељ 1870. био Михаило Ђорђевић, Тетовац. Ђорђевић је вероватно већ 1869, а 1870. свакако био учитељ у родном селу Беловишту код Тетова. Поред тога, Ђорђевић је 1865. примио плату од 1 000 гроша од великохочке црквено-школске општине. Костићева хронологија је према томе погрешна, као и 1865. као година оснивања великохочке школе. Као оснивача школе Костић означава старошколца Алексу Н., док Милош Велимировић као оснивача именује Павла Алексића, који је преминуо 1864, додајући да га је заменио локални свештеник. Павле Алексић, заиста је био учитељ у Великој Хочи 1864, када се као такав јавља у једној молби и као пренумерант књиге *Плач Старе Србије*. Илију Спасојевића један документ из 1873. наводи као хочког учитеља у периоду 1868–1870, али је он у Хочи могао бити само пре децембра 1868. јер је од тада сигурно радио у школи села Средска. Иначе, Одбор је хочку школу, као и већину сеоских школа на Косову и у Метохији плаћао преко црквено-школске општине, те у списковима послате помоћи нису наведена имена учитеља. С. Ристић, *Плач Старе Србије*, Земун, 1864, списак пренумераната; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија*, 122; М. Велимировић, *нав. дело*, 116–117; Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 83, 85, 244–245; П. Костић, *Просветно-културни живот*, 33; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 59–60; М. Јагодић, *нав. дело*, 155; *Грађа*, књ. 3-1, бр. 5, 205, 233, 270, 288; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 8, 28, 60, 98, 128, 134.

⁶³Био је родом из Ћупријског округа у Србији. Григоријевић се још јануара 1871. налазио у Лешочком манастиру. Подаци о његовом образовању и даљој судбини нису пронађени. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 149; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 95; *Грађа*, књ. 3-1, бр. 86, 131.

⁶⁴Милан (Миљан) Јанковић, био је родом из села Тречка у Васојевићима. Завршио је 1873. трећи разред Београдске богословије, односно њено Друго одељење. У

свршени богослов. Он је у школи остао све до Првог српско-турског рата 1876. године. По избијању ратних сукоба између Србије и Турске, локални Арбанаси напали су на учитељеву кућу, те је био приморан да пребегне у Србију. Уписао се у кор Милоша Милојевића и ратовао као добровољац 1876. године. Одласком Јанковића школа у Ораховцу је затворена и њен рад није обновљен до 1889. године.⁶⁵

Школа у селу Средска основана је 1867, а њен први учитељ био је Илија Спасојевић, дотадашњи ораховачки учитељ. У школи, коју је изгледа пре 1868. једном напуштао, Спасојевић је остао до краја 1870. Његовим одласком средачка школа је прекинула рад на читаве две године, те је Одбор у том периоду није финансирао. Након што је црквено школска-општина пронашла и ангажовала учитеља Јована Миловановића,⁶⁶ у јесен 1872, Одбор је наставио да финансира школу све до почетка 1875, када је то из непознатих разлога престао да чини. У школу је 1875. за учитеља дошао Антоније Никшић, призренски богослов родом из оближњег села Драјчића. Њега је наредне године заменио Антоније Љамић, из самог места, призренски богослов. Љамић током ратова није напустио школу и у њој је са прекидима радио као учитељ до 1891. године.⁶⁷

Неродимска школа основана је пре 1869. када је у Одбору планирано слање школских књига за њене потребе. Редовну новчану помоћ школа је почела да добија тек од новембра 1871, када је учитеља старошколца, вероватно Василија Бандовића, заменио дотадашњи сјенички учитељ Јован Миловановић. Он је у Неродимљу остао до 1872. када је прешао у средачку школу. Одбор је и након одласка учитеља Јована наставио да финансира школу, што значи да је неки учитељ деловао у селу. Најраније од пролећа 1874, вероватно од зиме 1873.

Ораховцу се 1874. оженио Султаном, учитељицом призренске женске школе, пореклом из Велеса. П. Костић, *Просветно-културни живот*, 16; В. Војводић, *У духу Гарашинових идеја*, 144.

⁶⁵ Никшић и Љамић, иначе ђаци прве генерације Призренске богословије, били су доцније свештеници. Никшић призренски протојереј, Љамић средачки парох. П. Костић, *Просветно-културни живот*, 34; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 95; М. Јагодић, *нав. дело*, 155; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 52, 55, 83, 86, 288; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 60, 98, 128, 134, 160; АС, МИД, БО, К. 10, уверење Милоша С. Милојевића од 4/16. 5. 1877, издато Ј. Радукићу, С. Максимовићу и М. Јанковићу; М. Јанковић, Министру иностраних дела, Ј. Ристићу, Београд, 8/20. 8. 1877.

⁶⁶ Био је родом из Градачца у Босни. Као благодејанац свршио је три разреда гимназије и Богословију у Београду 1865. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 92, 154; Исти, *У духу Гарашинових идеја*, 127.

⁶⁷ Н. Вулићевић, *нав. дело*, 60, 94; П. Костић, *Споменица*, 133–134; Исти, *Просветно-културни живот*, 35; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 5, 52, 55, 83, 86, 270, 206; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 60; *Грађа, књ. 4-3*, бр. 128.

неродимски учитељ био је Захарије (Зарија) Јовановић, београдски богослов родом из Приштине, који је у школи остао до 1875. или 1876.⁶⁸ Пред Први српско-турски рат у Неродимље је пристигао нови учитељ, београдски богослов Михаило (Мијаило) Илић, бивши прокупачки учитељ.⁶⁹ По избијању рата Илић је ухапшен, а по његовом окончању пуштен. Наново је отворио школу, али је по избијању Руско-турског рата 1877. дознао да ће бити ухапшен и прогнан у Азију, те је пребегао у Србију.⁷⁰

Школа у Липљану је отпочела да ради најкасније од 1864. године.⁷¹ Као учитељи који су радили у њој у сећању мештана остали су запамћени извесни Јеврем Бараковић из Србије, Јосиф Дамјановић из Пећи и Јован Миловановић. Последњи се на платном списку Одбора као липљански учитељ први пут јавља 1870–1871. године. У Липљан се из Неродимља, вратио током 1873. и у њему је дочекао српско-турске ратове.⁷² У лето 1876. нападнут је од арбанашких башибозука и претучен. Преминуо је од последица батинања на јесен исте године, а његовом смрћу прекинут је рад липљанске школе.⁷³

Манастирска школа у конаку манастира Грачаница, претворена је крајем 1873. у модерну школу након што се из Србије у Грачаницу по свршеној богословији вратио Стеван Максимовић-Поповић, члан свештеничке грачаничке породице Поповић. Максимовић, коме је плату издавао Одбор, изместио је школу из манастирског конака и у њој предавао по модерном методу све до Првог српско-турског рата 1876,

⁶⁸ Зарију Јовановића је приштинска црквено-школска општина 1869. послала у Београд да заврши Богословију, како би наследио учитеља Ковачевића. По завршетку Богословије 1873. вратио се у Приштину, али пошто је учитељско место било заузето, отишао је у Неродимље. В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 144; АС, МИД, БО, К. 6, 3. Јовановић, Министарству просвете и црквених дела, 7/19. 3. 1873.

⁶⁹ Илића је као питомца послао у Београд Сима Андрејевић Игуманов. У списку питомаца наведено је да је био из Приштине, док је у Неродимљу запамћено да је био из села Лепине у приштинској околини. Завршио је 1873. три разреда Београдске богословије, односно Друго одељење. У својој молби наводи да је две године био учитељ у Прокупљу и годину дана у Неродимљу. Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 58; В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 144.

⁷⁰ Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 81; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 28, 205, 233, 270, 288, 306; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 60, 98, 128, 134; АС, МИД, БО, К. 10, Мијаило Илић, учитељ из Неродимља, Министарству иностраних дела, Београд, 6/18. 8. 1877.

⁷¹ Те године школа је добила помоћ у учбеницима из Србије. С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија*, 122.

⁷² Током изостанка Миловановића Одбор није плаћао липљанску општину, те вероватно школа у том периоду није радила. Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 81; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 28, 52, 55, 83, 86, 131, 165; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 60, 98, 128, 134.

⁷³ АС, МИД, БО, К. 10, удова Милева Миловановић, министру иностраних дела Ј. Ристићу, Београд, 27. 10/8. 11. 1878;

када је морао да напусти завичај и пребегне у Србију, где се уписао у добровољачки кор Милоша Милојевића. По одласку Максимовића школу је преузео његов синовац и ђак Јосиф Поповић.⁷⁴

Одбор је финансијски накратко помагао и школу у селу Кормињане у гњиланској околини. Будући да је остала без учитеља, у њу је лета 1875. послат Јеврем Илић, свршени богослов Другог одељења Београдске богословије, с унапред исплаћеном полугодишњом платом.⁷⁵ У хроници кормињанске школе као учитељ у периоду 1873–1883. наводи се Стојко Ивковић. Овај учитељ, родом из села Могиле у гњиланској околини, завршио је 1873. Друго одељење богословије у Београду и отишао у завичај, те ће бити да је он преузео школу пре слања Илића, који по свој прилици никада и није стигао на опредељење.⁷⁶

Поред сеоских школа, чије је учитеље и црквено-школске општине финансирао Одбор, у Метохији и на Косову постојале су и сеоске школе које је Одбор помагао само књигама, али и оне које је оснивало и издржавало локално становништво, без икакве помоћи Одбора и српске владе. Књигама су од Одбора помагане школе у Кијеву, Црколезу и Бањи - селима код Пећи; у селима Ранилуг и Петровац у гњиланској околини и католичка школа у Јањеву.⁷⁷ Школе у гњиланским селима Витини и Каменици, косовском селу Штимљу и у метохијским селима Зочишту, Љубижди и Горњем Селу – нису биле помагане из Србије, ни новцем ни књигама, већ су их отворили и издржавали мештани.⁷⁸ Нешто више података постоји само за

⁷⁴ У литератури и наративним изворима често се среће податак да је Максимовић дочекао српску војску у Грачаници 1878, као и да је био свештеник. Ни један ни други навод нису тачни. Максимовић је пребегло у Србију 1876. године, што се види по потврди коју му је издао Милош Милојевић. Ј. Ђилас, *Школа у Грачаници у доба Турака (1759–1912. г.)*, Настава и васпитање 1-2 (1964), 72; У. Шешум, *Приказ стања у Приштинском валулуку у времену од Првог српског устанка до отварања српских конзулата у Турској Јосифа К. Поповића*, Српске студије 8 (2017), 172–173; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 60, 98, 128, 134, 160; АС, МИД, БО, К. 10, Уверење Милоша С. Милојевића од 4/16. 5. 1877, издато Ј. Радукићу, С. Максимовићу и М. Јанковићу.

⁷⁵ Јеврем Илић био је родом из Васојевића, Друго одељење богословије завршио је 1875. В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 148, 193; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 115; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 102.

⁷⁶ Интересантно је да Одбор није издавао плату Ивковићу, будући да је све свршене богослове који су одлазили на рад у школе у Старој Србији помагао. Иначе је хронологија Ивковићевог рада у школи нетачна, већ 1881. био је учитељ у Србији. В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 145; Ј. Ђилас, *Српске сеоске школе у Гњиланској кази од 1850. до 1912. године*, Настава и васпитање 9-10 (1964), 517–518; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 115.

⁷⁷ Н. Вулићевић, *нав. дело*, 76, 80, 83; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 26; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 9, 13.

⁷⁸ Подаци о учитељима у овим школама или нису сачувани или су увелико упитни. На пример, Милош Велимировић наводи да је учитељ у Црколезу био Петар Панић. За

петровачку, горњоселску и ранилушку школу. Петровачку школу је уз помоћ гњиланских Срба и Петровчана 1872. отворио тадашњи гњилански учитељ Петко Златковић. Непосредно пред ратове, 1875, Петровчани су затворили школу, а свог учитеља послали у Призренску богословију, да се дошколује.⁷⁹ Школу у Горњем Селу основао је Антоније Никшић, призренски богослов. Она је радила до почетка рата 1876. године.⁸⁰ О ранилушкој школи извесно је толико, да је у њој до рата 1876. предавао Јован Стојковић, мештанин, ђак Призренске богословије.⁸¹ Поред сеоских, постојала је и школа у манастиру Дечани, која је око 1870. од манастирске прерасла у световну школу за околну сиромашну децу.⁸²

Школе у Рашкој области

У Рашкој области српске варошке основне школе постојале су у Новој Вароши, Новом Пазару и Сјеници. Нововарошка црквено-школска општина је била добростојећа, те је своју школу и учитеље издржавала сама, за разлику од готово свих осталих општина у Старој Србији, које су своје школе на овај или онај начин издржаване из буџета Кнежевине Србије.⁸³ Нововарошка школа манастирског типа установљена је првих деценија XIX века, а модерна настава је у њој

њега каже да је два пута прелазео на ислам и два пута се враћао на православље. Петар Костић наводи да је учитељ у Зочишту био Јевта Стевановић, старошколац, родом из Херцеговине, а у Љубижди такође старошколац, мештанин Риста Пирковић. Први је напустио рад у школи 1876, а други 1875. Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 81–84; М. Велимировић, *нав. дело*, 117; П. Костић, *Просветно-културни живот*, 37, 39.

⁷⁹Име учитеља Златковић није записао. У литератури се као учитељи до 1879. наводе петровачки свештеник Јован Марковић и Митар Марковић, мештанин. *Грађа, књ. 3-2*, бр. 46; Ј. Ђилас, *Српске сеоске школе*, 520.

⁸⁰П. Костић, *Просветно-културни живот*, 38.

⁸¹Стојковић је министру Јовану Ристићу у једном писму тврдио да је завршио Призренску богословију као благодејанац 1875, те да је по налогу ректора Илије Ставрића отворио школу у родном селу, коју је водио до избијања рата 1876. У списку свршених призренских богослова, међутим, његовог имена нема. *Грађа, књ. 3-2*, бр. 160; АС, МИД, БО, К. 10, учитељ Ј. Стојковић, министру иностраних дела Ј. Ристићу, Београд, 8/20. 8. 1877.

⁸²Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 84.

⁸³Забележене су три једнократне новчане помоћи Кнежевине Србије нововарошкој школи, у износу од по 100 1861. и 1863. и 20 цесарских дуката 1866. године. Сума из 1863. била је намењена за цркву и школу. Школи су из Србије послати и уџбеници у два наврата 1861. и 1867. године. М. Јагодић, *нав. дело*, 153; Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *нав. дело*, 217–218.

отпочела да се примењује 1865. доласком учитеља Сима Чајкановића⁸⁴ и Милоша Мандића.⁸⁵ Мандић је напустио школу већ 1867, те му је за заменика узет Јован Кочовић, мештанин, дотадашњи ђак нововарошке школе. Када је и Чајкановић отишао у Сарајево, где се рукоположио за свештеника, Кочовић је остао једини учитељ. Учитељ Јован је нововарошку школу накратко напустио 1874, али се убрзо у њу вратио и остао учитељ наредних тридесет година. Школа, која је вероватно престајала да ради за време устанка 1875. и ратова 1876–1878. обновила је наставу, вероватно већ 1878.⁸⁶

Сјеничка српска школу редовно је примала помоћ од Одбора од 1869. године. Почевши од 1868. њен учитељ био је Јован Миловановић, да би га 1869–1870. заменио Свилајнчанин Коста Костић.⁸⁷ Од јесени 1870. до јесени 1874. сјеничку школу водио је агилни учитељ Јаков Поповић родом из Сремских Карловаца.⁸⁸ Поповић је сваког лета прелазео у Србију и у Сјеницу доносио велики број школских уџбеника, које је даље раздавао по ближој и даљој околини.⁸⁹ Године 1873. се оженио „изображеном женском“ те је у Сјеници отворио школу, односно женско одељење за своју супругу. Показујући поверење према

⁸⁴ Чајкановић је био родом из Сарајева. Као благодеејанац завршио је 1860. Београдску богословију. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 67–69.

⁸⁵ Мандић је био родом из Босне, из бихаћке околине. Године 1863. похађао је седми разред београдске гимназије као благодеејанац. Пошто се његово име не налази у списку богослова, биће да је на седмом гимназијском разреду стало његово школовање у Србији. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 92, 154.

⁸⁶ Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *нав. дело*, 213–219.

⁸⁷ Костић је био родом из Свилајнца. У молби из 1876. којом је молио новчану помоћ од МИД-а, навео је да је 1862–1876. био учитељ у разним местима Старе Србије, а да током свог просветног рада није тражио никакве помоћи од Министарства. Пре марта 1876. добегао је, како сам каже „са голом душом“. Изгледа да је Костић био учитељ у Старој Србији и педесетих година, јер је пре 1860. био затваран од турских власти у Нишу. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 95–95; Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *нав. дело*, 254; АС, МИД, БО, К. 8, учитељ К. Костић, министру иностраних дела Ђ. Поповићу, 16/28. 3. 1876.

⁸⁸ Поповић је у Карловцима завршио српску основну школу, два разреда немачке основне школе и три разреда гимназије. Уписао је Карловачку богословију, али је није завршио. Прешао је у Србију и постао писар Неготинске конзисторије, након чега је отишао у Сјеницу. По повратку у Србију, након полагања учитељског испита, дато му је место заступника јежевачке школе у Чачанском округу, где је био до јуна 1875, након чега му није одобрено да постане стални јежевачки учитељ. Поповићева супруга забележена је једном као Милева, а једном као Марија. Н. Вулићевић, *нав. дело*, 95–96; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28.

⁸⁹ Поповић је из Србије 1872. пребацио 250 уџбеника и неколико школских карата, а наредне године чак 1160 разних уџбеника. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 110, 114; Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *нав. дело*, 254–255.

реформном труду новопазарског мутесарифа Ахмед Абдул-паше, Поповић се залагао за отварање сеоских школа у сјеничком крају с наслоном на турске власти, које су подизање школа налагале својим хришћанским поданицима. У сарадњи с властима отишао је толико далеко да је 1874. пријавио оне родитеље женске деце, који нису хтели да пошаљу своје кћери у школу његове супруге. Ослонац на власти није му осигурао популарност код локалних муслимана, под чијим притиском је јесени 1874. морао да напусти Сјеницу и са супругом пребегне у Србију.⁹⁰ Након Поповићевог одласка сјеничка општина престала је да прима финансијску помоћ од Одбора,⁹¹ али је рад у школи настављен. У Сјеници је 1874/1875. учитељ био нововарошки учитељ Јован Кочовић, а заједно са њим, или вероватније након њега Петар И. Церовић, дотадашњи новопазарски учитељ, те Петко Златковић.⁹²

Новопазарска школа кубурила је са налажењем учитеља и њиховим задржавањем у школи, као и обезбеђивањем средстава којим би га плаћала. Двадесет цесарских дуката годишње црквено-школска општина добила је из Србије школске 1867/1868, али је та помоћ потоње године укинута, свакако због изостанка учитеља. Упркос молбама, помоћ школи није одобрена све до 1874, када је за учитеља дошао Петар И. Церовић, са супругом, која је водила женску школу. Церовић је прешао у Сјеницу крајем 1874, али је новопазарска школа примала новац од Одбора и 1875/1876. године.⁹³ Није познато ко је наставио рад у школи по Церовићевом одласку.

⁹⁰ Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *нав. дело*, 254–255; В. Војводић, *Из књижевне историје*, 130–131; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 95–96.

⁹¹ Н. Вулићевић, *нав. дело*, 60; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 55, 131, 165, 205, 233, 270, 288, 306, *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28.

⁹² У молби за помоћ министру иностраних дела Петар Церовић наводи да је четири године био учитељ у Турској, у селима на Копаонику, у Новом Пазару и Сјеници. Церовић је 1873. био учитељ у селу Мерћез, затим у Митровици и Новом Пазару, дакле у Сјеници је могао бити само након новембра 1874. када је МИД-у писао из Новог Пазара као тамошњи учитељ. Церовић је у молби навео да га је плаћала општина, што се слаже са временом укидања одборске помоћи сјеничкој црквено-школској општини. Иван Иванић наводи да је Петко Златковић у Србију добегао из Сјенице, где је био учитељ. И. Иванић, *Култура српска 1914*, 345; В. Војводић, *Из књижевне историје*, 130; Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *нав. дело*, 219; АС, МИД, БО, К. 10, учитељ у Турској, П. Церовић, министру иностраних дела Ј. Ристићу, Београд, 16/28. 5. 1877.

⁹³ Новопазарску школу Одбор и Министарство просвете помагало је слањем новчане помоћи и учбеника. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 102, 112, 130; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 60, 98, 128, 134; Р. Петковић-Поповић, Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *нав. дело*, 50–51, 53.

Иако није била варошка, школа у манастиру Бања вршила је од 1869, када је претворена у световну, модерну школу, функцију централне школе за прибојски крај. Учитељ у овој школи 1870–1871. био је јеромонах Лукијан Петровић.⁹⁴ Након њега учитељ је у годинама уочи Источне кризе био Саво Николић,⁹⁵ дотадашњи учитељ у школи манастира Милешева.⁹⁶ Осим у манастиру Бања, школе су током седме и осме деценије XIX века у Рашкој области постојале и у оквиру манастира Црна Река⁹⁷ и Врачева⁹⁸ и у сјеничким селима Лопижу⁹⁹ и Мекинићу,¹⁰⁰ у новопазарском селу Дежева,¹⁰¹ нововарошкој Бистрици.¹⁰² Устанак 1875. и ратови су донели пустош школама у Рашкој области. Манастири Бања и Врачеви су изгорели, села Лопиже, Мекиниће, Дежева и Бистрица погорела.¹⁰³

Школе у Јужној Старој Србији

Егзархијске владике и егзархијске присталице гледали су на сваки начин да потисну српске учитеље у областима јужно од Шаре.

⁹⁴ Како је сам навео у једној молби Лукијан Петровић је био „слушатељ сомборске препарандије“, односно похађао је учитељску школу у Сомбору, пре замонашења. Био је родом из Срема. Из манастира Бања прешао је у српску сарајевску школу, где је радио до 1872, када је примио ислам. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 105.

⁹⁵ Завршио је Београдску богословију 1870. као благодетанац, будући да је био из Босне или Херцеговине. Од 1870. до 1875. био је поред Бање и Милешеве, учитељ и у Пљевљима и Чајничу. Своје ђаке је водио у Херцеговачком устанку као четовођа, али је 1878. дошао у Србију. Исте године вратио се у завичај. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 136; АС, МИД, БО, К. 10, учитељ чајнички С. Николић, министру иностраних дела Ј. Ристићу, Београд, 17/29. 5. 1878.

⁹⁶ Манастирска школа је иначе постојала од 1852. Одбор је школу помагао слањем уџбеника у више наврата 1869–1875. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 105, 117, 128, 130; Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *нав. дело*, 230–231; *Грађа*, књ. 3-1, бр. 52.

⁹⁷ Манастиру је 1869. послато 470 уџбеника. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 103; Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *нав. дело*, 263.

⁹⁸ Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *нав. дело*, 263.

⁹⁹ Школа у Лопижу је постојала до устанка 1875. године. Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *нав. дело*, 251–253.

¹⁰⁰ Мекинићска школа налазила се уз цркву Св. Николе, а школске уџбенике добила је из Министарства просвете 1870. године. В. Војводић, *Из књижевне историје*, 102–103.

¹⁰¹ Дежевску црквено-школску општину Одбор је помогао књигама 1869, али се после ове помоћи школа више не помиње у изворима. *Грађа*, књ. 3-1, бр. 52.

¹⁰² Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *нав. дело*, 222.

¹⁰³ В. Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875–1878*, Титово Ужице 1971, 60–61, 64; Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *нав. дело*, 263.

Ферманом о оснивању Егзархије из 1870. у састав Егзархије, између осталих су ушле Ђустендилска, Велешка, Нишка и Пиротска (Нишавска), док је за остале епархије насељене словенским живљем предвиђено да се распише истихљам, нека врста референдума, о припадности Егзархији или Васељенској патријаршији. У Охридској Скопској ихтисљам је извршен 1874, док у Дебарској и Пелагонијској епархији није извршен до ратова 1876–1878, односно ове епархије нису аутоматски ушле у састав Егзархије, те су се у њима одржале и патријаршијске владике (мада је њихов ауторитет био прихваћен само од мањине хришћана). Српски учитељи држали су се у последњим епархијама уз патријаршијске владике и њихове привилегије, те су успели да се одрже у својим школама до Велике источне кризе.¹⁰⁴ Јужно од Шар планине су се на удару егзархиста први нашли српски учитељи у егзархијској Ђустендилској епархији, Живота Миловановић¹⁰⁵ у Кратову и кочански учитељи Милош Лекић¹⁰⁶ и Владимир Маринковић,¹⁰⁷ које је до краја 1872. из своје епархије прогнао егзархијски владика Игњатије. У Ђустендилској епархији је након тога као српска опстала само школа у селу Злетову. Њеног учитеља, Јакова Апостоловића,¹⁰⁸ Одбор за школе и учитеље почео је да плаћа тек од јануара 1873, а на платном списку се налазио до друге половине 1874. године, након чега о овој школи у српској грађи више нема вести.¹⁰⁹

¹⁰⁴ И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској у 18. и 19. веку*, Београд-Нови Сад 1902, 80; З. Маркова *Изабрани съчинения, том 1*, Софија 2007, 229–230, 307–310, 323–325, 327–331.

¹⁰⁵ Живота Миловановић је био из Петровца на Млави. Завршио је Београдску богословију. По повратку из Кратова, 1875. био је учитељ у Петровцу. Те године је рукоположен за свештеника и добио везичевску парохију у свом завичају. 1892. је обудовео и замонашио се поневши монашко име Методије. Био је калуђер у Хиландару, након чега је као архимандрит био старешинанеколико манастира по Србији. После ослобођења Старе Србије био је игуман манастира Лешока, Прохора Пчињског и Осоговског манастира. *Поменик Друштва Светог Саве*, Браство 27 (1933), 250–251.

¹⁰⁶ Лекић је био из Берана, племена Васојевића. Завршио је Београдску богословију 1872. године. Ј. Хацивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 412; *Пирот и Срез Нишавски I*, бр. 386, 396.

¹⁰⁷ Маринковић је био родом из Ваљева, завршио је пет гимназијских разреда. Ј. Хацивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 421; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 106.

¹⁰⁸ О пореклу и образовању овог учитеља, као и његовој даљој судбини нису нађени подаци.

¹⁰⁹ Године 1872. Одбор је са финансирања скинуо учитеља у кочанском селу Зрновцу, Димитрија Настовића, јер се показао неспособним за учитељски позив. Он је иначе до 1871. завршио два разреда Београдске богословије, када је очигледно прекинуо даље

Српске школе у егзархијској Велешкој епархији, у Велесу, и селима Богомили и Башином селу, опстале су до избијања Велике источне кризе. Егзархијски владика Дамаскин денунцијацијама учитеља као српских агената и подстрекача буне успео је јула 1875. да изради затварање српских школа. Учитељски велешки брачни пар Марија и Тодор (Тома, Тоша) Марковић,¹¹⁰ Богомилски Јеврем Митровић¹¹¹ и дугогодишњи башиноселски учитељ Петко Златковић (Сима Дамњановић)¹¹² морали су да напусте своје школе.¹¹³

школовање. Што се тиче злетовске школе, није немогуће да је радила и пре 1873, међутим, тек од тада њен учитељ Апостоловић почиње да добија новчану помоћ. Ова школа је вероватно пред турским властима представљана као приватна, јер се другачије не може објаснити њен опстанак. Даља судбина њеног учитеља и његово порекло нису нађени у извори и литератури. Милош Лекић је по одласку из Кочана ухапшен и осуђен на робију, а његова судбина биће приказана у даљем тексту. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 409–411; Љ. Доклестик, *нав. дело*, 140–141, 200–201, 205; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 104–107; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 280, 281, 284, 288, 306; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 13, 28; *Пирот и Срез Нишавски I*, бр. 386, 396; АС, МИД, БО, К. 5, квита Димитрија Настовића Старосрбијанца, богослова друге године 23. 4/5. 5. 1871.

¹¹⁰ Тома Марковић рођен је 1840. у Тителу у Бачкој. Завршио је основну школу. Од 1865. до 1871. био је учитељ у Кули, Мајданпеку, Селевцу, Ораховици, Остружници, Бељину, Железнику и Топчидеру. По повратку у Србију био је глумац пожаревачке позоришне дружине. Учествовао је у Српско-турском рату 1876. После ратова био је чиновник у Србији. Своје успомене на просветни рад у Велесу казивао је Ивану Иванићу почетком XX века. И. Иванић, *Култура српска 1913*, 216–219; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 332; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 119, 160.

¹¹¹ Јеврем Митровић био је родом из Србије, вероватно је био богослов. Пре њега је у Богомилској школи предавао од 1871. до 1873. Јован Илић из Дебра, који је у Србији завршио основну школу. Илића је наследио Стојан Поповић из Градишке, након што је исте године свршио Београдску богословију. Овај учитељ је убрзо преминуо у Богомилили пре маја 1874. године. Требало је да га у школи замени извесни Светозар Недељковић; међутим, пошто се Златковић из Гњилана вратио у Башино Село, у Богомилу је дошао дотадашњи башиноселски учитељ Митровић. Н. Вулићевић, *нав. дело*, 54, 60, 104; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 154, 170, 180, 205, 237, 270, 306, 318; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 30.

¹¹² Из Башиног Села отишао у сјеничку школу. Погинуо је на Суповцу у Првом српско-турском рату 1876. као добровољац у Ибарско-дежевском усташком кору. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 100, 412; И. Иванић, *Култура српска 1914*, 345.

¹¹³ Представници Башиноселске општине недуго по одласку Златковића/Дамњановића умолити су Одбор да им за новог учитеља пошаље Милана Поповића ученика 4. разреда Другог одељења Београдске богословије, пореклом из Сремских Карловаца, а родом из Сјенице, где му је брат Јаков радио као учитељ. Убрзо по доласку у Башино Село, почетком 1876, Поповић је био приморан да побегне, јер му је прећено хапшењем. По избијању Првог српско-турског рата 1876. уписао се у добровољце. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 100–111, 412; Љ. Доклестик, *нав.*

У Скопској, Дебарској, Охридској и Пелагонијској епархији, српске школе су биле у нешто повољнијем положају него у Велешкој и Ђустендилској, јер ове епархије нису ферманом од 1870. аутоматски ушле у састав Егзархије, већ се у њима, иако је превага била на страни егзархиста, готово до почетка Велике источне кризе водила борба за паству између Егзархије и Патријаршије. Она се нарочито заострила 1874, када је спровођен ихтисљам, „плебисцит“ о прихватању становништва верског ауторитета Патријаршије или Егзархије.

У предвечерје Велике Источне кризе, српске школе чије је учитеље финансирао Одбор, а пред турским властима штитила патријаршијска скопска митрополија, радиле су у Скопској епархији у Тетову, Куманову, тетовском селу Беловишту и у Скопској Црној Гори: у селима Кучевишту, Бањану и Чучеру, вероватно и у Гостивару.¹¹⁴

Школу у Тетову српска влада је помагала новцем и књигама у више наврата током шездесетих година XIX века, те је ранија сарадња од 1868. након ове године само устаљена.¹¹⁵ Носилац покрета за српску школу у Пологу средином XIX века био је Стојко Аћимовић, претходно скопски учитељ, родом из скопског села Пакошева. У Тетовској школи, у којој је 1860. заменио Настаса Крстића, био је једини учитељ 1861–1862. и 1865–1868.¹¹⁶ Од 1868. до 1874. у Тетову су као учитељи радили

дело, 197–198, 204–205; В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 1994, 148, 193, 207; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 323; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 113, 117, 119, 136, 144; АС, МИД, БО, К. 8, богослов четврте године 2 одељења, М. Поповић, министру иностраних дела Ј. Ристићу, 3/15. 6. 1876.

¹¹⁴По одласку учитеља Лазара Поповића у Кучевиште, Одбор је 1873/1874. издавао новац гостиварској црквено-школској општини. То је била последња уплата, те остаје неизвесно да ли је школа наставила да ради иако је Одбор престао да плаћа учитеља. Будући да су многе школе наставиле с радом и након изостанка уплата, треба оставити могућност да је такав случај био и са гостиварском школом. Љ. Доклестик, *нав. дело*, 199; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28.

¹¹⁵М. Јагодић, *нав. дело*, 148–149, 151; *Србија и ослободилачки покрети*, бр. 162, 164; *Грађа, књ. 2-1*, бр. 287, 301, 410, 420.

¹¹⁶Аћимовића је као дечака у Београд на школовање 1852. послао скопски митрополит Јоаким. Завршио је три разреда основне школе у Београду, а затим као благодјеланац завршио и један разред гимназије, да би се 1858. вратио у Скопље, где је у основној школи предавао из српских уџбеника до 1860. Потом је 1861–1862. радио у тетовској школи, а 1862–1864. у Призрену. У Тетово се вратио 1865. и као једини учитељ деловао до 1868. године, када је на његово место поново дошао Настас Крстић. Тада је прешао у школу при манастиру Св. Атанасија у селу Лешоку код Тетова. Накратко, 1872. године, био је учитељ у школи у селу Клисурси код Костура, да би од 1873. поново био тетовски учитељ. Исте године послат је у Скопље како би покушао отварање српске школе у том граду, у чему није успео, те се вратио тетовској школи. Ј. Хаџивасилевић, *Просветне и политичке прилике*, 114–115, 138, 141, 374, 378; П. Костић, *Просветно-културни живот*, 12; Љ. Доклестик, *нав. дело*, 204; *Србија и*

Настас Крстић са женом Ленком, учитељицом, затим поново Стојко Аћимовић, те Ђорђе Лазаревић, Агатон Јовановић-Брајовић, Никола Стојчевић, са супругом учитељицом Јелисаветом Јеремић-Стојчевић,¹¹⁷ Михаило (Мисајло) Ђорђевић и Крста Вељковић.¹¹⁸ Тетовац.¹¹⁹

У селу Беловиште, код Тетова, српска школа је постојала од средине шездесетих година XIX века. Учитеља, Михаила (Мисајла) Ђорђевића, мештанина, свршеног београдског богослова, који је радио у сеоској школи од 1866, Одбор је редовно плаћао од 1870. године. Због неуредног слања признаница учитељ је 1873. скинут с помоћи, али није прекинуо са радом у школи, како 1873. тако ни свакако до 1876.¹²⁰

Српска кумановска школа је од почетка осме деценије 19. века више проблема имала због несрећног одабира учитеља у Одбору и њихових честих промена, него због притиска егзархиста. Од 1870–1874. као учитељи и учитељице у Куманову деловали су Зафир и Сава Поповић из Гњилана, Захарије Радичевић,¹²¹ Илија и Милева Спасоје-

ослободилачки покрети, бр. 179; *Грађа*, књ. 1-2, бр. 249, 277; *Грађа*, књ. 2-1, бр. 50, 58, 122, 301, 329, 410, 420; *Грађа*, књ. 2-2, бр. 70, 86, 250, 259, 262, 287; *Грађа*, књ. 3-1, бр. 205, 233, 270, 285, 306, *Грађа*, књ. 4-1, бр. 91; *Грађа*, књ. 4-2, бр. 2.

¹¹⁷ Ђорђе Лазаревић био је родом из Београдског округа, у Тетово је дошао са супругом Јелисаветом. По његовој смрти 1872, учитељица Јелисавета Јеремић-Лазаревић се преудала за Николу Стојчевића, који је из околине Свилајнца, након два завршена разреда Богословије у Београду отишао за учитеља у Турску. У Тетово је Стојчевић дошао након рада у школи у манастиру Лешок. Стојчевић је по повратку у Србију имао проблема да нађе службу. Тек након полагања учитељског испита дато му је место у селу Горњанима, а Јелисавети у селу Брестовцу. Брајовић-Јовановић је по повратку у Србију наставио студије права, те доцније постао председник Првостепеног суда. Н. Вулићевић, *нав. дело*, 109–110; *Календар са шематизмом, 1876*, 134, 143.

¹¹⁸ Крста Вељковић послат је из Тетова у Београд 1871, где је био благодејанац. Због учешћа у побуни Ђака Другог одељења Богословије 1874. је искључен и избачен из школе. Тада одлази у родни крај за учитеља. Досадашња дела о српској просвети у Османском царству изостављала су да га помену као тетовског учитеља. В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 166; *Грађа*, књ. 3-1, бр. 170, 198; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 60; *Грађа*, књ. 4-1, 54.

¹¹⁹ *Грађа*, књ. 3-1, бр. 52, 83, 131, 165, 196, 205, 233, 270, 285, 306, 326; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 8, 28, 39, 60.

¹²⁰ Крајем 1875. беловишка школа поново се нашла у буџету Одбора, те се чини да је обновила рад. Учитељ Ђорђевић је убрзо по обнови активнијег српског културно-просветног рада 1886. поново почео да добија плату. Највероватније да је све време био учитељ кога је плаћала црквено-школска општина, као што је наведено у његовом некрологу. *Грађа*, књ. 3-1, бр. 288; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 140; *Грађа* 4-2, бр. 83, 172; *Цариградски гласник*, 14. 1. 1899.

¹²¹ Захарије Радичевић био је родом из Подгорице. У Куманово је отишао као ђак Београдске богословије. По повратку је наставио школовање и 1874. завршио четврти разред Богословије. Након завршене Богословије отишао је у Црну Гору и тамо био

вић, Марија и Коста Јанковић,¹²² да би након готово двогодишње паузе у раду школе у лето 1875. од Одбора за учитеља и учитељицу били послати Зафир Димитријевић Кумановаци његова супруга, учитељица Настасија. Учитељски брачни пар Димитријевић пребегао је у Србију из Куманова по избијању Првог српско-турског рата 1876. После српске, убрзо је затворена и егзархијска кумановска школа.¹²³

Скопска Црна Гора је кроз XIX век била центар просвете за целу Скопску казу и ширу околину, што је свакако последица постојања великог броја манастира у овој области, те је у готово сваком црногорском селу постојала школа. Учитељи у селима Кучевишту и Чучеру, Анђелко (Аца) Јовановић-Поповић¹²⁴ и Јаков (Јаћим-Аћим)

учитељ у Теклићима, по ослобођењу Подгорице и у родном месту. В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 145; Исти, *Из књижевне историје*, 146; В. Лукић, *Школство у Подгорици 1879–1915, према грађи у архивима СРЦГ*, Подгорица 1983, 24–25.

¹²² Марија Јанковић завршила је Учитељску школу у Сомбору 1868. Прешла је у Србију и била учитељица у Ужицу до 1873, када је изгубила службу. По повратку у Србију из Куманова њој и њеном сину Кости дато је место службе у селу Корманима код Алексинаца. *Грађа*, књ. 3-1, бр. 344, *Грађа*, књ. 3-2, бр. 6, 35.

¹²³ До 1870. у јединој кумановској школи предавао је Михаило Ристић Поповић из Врања, иначе присталица Егзархије. По подели Кумановаца на две струје, патријаршијску и егзархијску, гркоманску, односно патријаршијску, српску школу, отворили су гњилански учитељи Сава и Зафир Поповић. Први је постао кратовски учитељ, а затим османски порески чиновник у Гњилану, а други свештеник. Подгоричанин Радичевић, иначе, у време свог доласка ђак Београдске богословије, је у Куманову боравио кратко, током 1871. и 1872, али је убрзо због притиска егзархиста и локалног аге напустио школу, коју је преузео бугарски учитељ. Илија Спасојевић, дотадашњи кичевски учитељ, са женом је у Куманово пребачен по казни због свађе са Кичевцима крајем 1872, те је истиснуо бугарског учитеља и унапредио школу. И у Куманову се Спасојевић убрзо завадио са житељима, а учитељицу Марију Јанковић и њеног сина, учитеља Косту, који су од Одбора послати да га смене, денунцирао је по доласку турским властима као српске агенте, те их приморао да се врате у Србију. Коначно, Кумановци су му исплатили плату, коју је већ узео од Одбора, само да би га уклонили из своје средине. Димитријевић-Златановић је био српски питомац, кога су Кумановци 1871. послали у Београд како би се спремио за кумановског учитеља. Оженио се Београђанком Настасијом, која је завршила два разреда Више женске школе. Ј. Хацивасиљевић, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања*, књ. 1, *Кумановска област*, Београд 1909, 496–498; Исти, *Просветне и политичке прилике*, 149, 406–408; Љ. Доклестик, *нав. дело*, 202; В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 137, 145, 180, 193; *Грађа*, књ. 3-1, бр. 60, 66, 83, 86, 131, 198, 205, 233, 234, 265, 306, 343; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 35, 102, 134, 180, 183, 192, 200, 215, 221; *Грађа*, књ. 4-1, бр. 9, 14.

¹²⁴ Анђелко је доцније као свештенички син постао свештеник. Почетком XX века био је патријаршијски протојереј и чучерски парох. Вероватно се образовао у околини, у некој од локалних основних школа. В. Николајевић, *Српски свештенички календар са шематизмом за преступну годину 1908*, 39; *Грађа о српским школама подручја*

Паламаревић,¹²⁵ почели су да добијају новчану помоћ, односно плату од Одбора, од маја 1870. У другом полугодишту 1871. Паламаревић и Поповић-Јовановић „заменили“ су школе, те је први преузео Чучерску, а други Кучевишку. У исто време, на платном списку Одбора нашао се и Марко Урошевић (Јазаковић, Јазацић),¹²⁶ учитељ села Бањана. У првом полугодишту 1873. кучевишки учитељ је напустио своју школу, те га је у школи и на платном списку заменио Свилајнчанин Лазар Поповић, дотадашњи гостиварски учитељ. Три учитеља остала су на својим местима до предвечерја Источне кризе.¹²⁷

Поред школа чије је учитеље плаћао Одбор, у Скопској епархији, у широј околини Куманова и Скопља и долинама Пчиње и Моравице средином седамдесетих година XIX века постојале су и сеоске школе, махом манастирског типа. Оне које су имале потпуно или делимично модерну наставу Одбор је помагао књигама, док су школе манастирског типа углавном биле ускраћене за потпору. У годинама уочи српско-турских ратова у Скопској епархији постојале су мимо „одборских“ и школе и у скопско црногорским селима Мирковцу, Побужју, Глувом, Љубанцу и у селима у околини Скопља, Булчану, Блацу, Кожљу и Драчеву,¹²⁸ те у кумановским манастирима Карпини,

скопског конзулата 1905. године, приредио М. Станић, Споменик САНУ 136, (1997), 84 (=Грађа о српским школама).

¹²⁵ Паламаревић је био родом из Гњилана, а у Кучевишту и Бањану је као учитељ радио од 1862. године. Завршио је четири разреда основне школе у Гњилану, „полубогословију“ односно продужену школу у Призрену 1865–1866, а 1868–1870. два разреда Београдске богословије. Н. Вулићевић, *нав. дело*, 64; М. Веселиновић, *Школе у Скопљу*, Братство 7 (1896), 318–319; П. Балкански, *Српски народ у Скопској епархији и његове школе у 1896/1897. години*, Дело 22 (1899), 237; *Грађа о српским школама*, 83; АС, МПС-П, 1870, дел. протокол, бр. 1941, ректор Београдске богословије, Н. Поповић, Министарству просвете и црквених дела Д. Матићу, бр. 70, 20. мај/1. јун 1870; бр. 1996, Ј. Паламаровић, 23. мај/4. јун 1870; АС, МИД–Просветно-политичко одељење (= ППО) 1913, Р. 523, Ј. Паламаревић, митрополиту скопском Вићентију, 1/14. 3. 1910.

¹²⁶ Учитељ Урошевић оставио је белешку да је 1867/8. био учитељ у селу Мирковце, у Бањану 1869/1870, 1871. у Чучеру (манастиру Св. Никите), те 1872–1876. у селу Бањане. По Јаћиму Паламаревићу Урошевић је од 1864. био његов помоћни учитељ у Кучевишту. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 430; АС, МИД–ППО 1913, ред 523, Ј. Паламаревић, митрополиту скопском Вићентију, 1/14. 3. 1910.

¹²⁷ Љ. Доклестик, *нав. дело*, 196–199, 201; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 83, 86, 131, 165, 205, 233, 270, 285, 306; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 60, 98.

¹²⁸ За све поменуте школе, изузев кожљанске постоје подаци у грађи да су помагане књигама од стране Одбора у једном или више наврата у периоду 1868–1874. У скопској околини је поред набројаних извесно постојало још сеоских и манастирских школа, међутим, о њима нема помена у грађи и литератури. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 117, 375, 391–393, 395, 397; Љ. Доклестик, *нав. дело*,

Забелу, Градишту, Матејчи и селима Жељувину, Кокошињу, Довезенцу, Мургашу, Клечовцу, Дренку, Малотину и Макрешу;¹²⁹ у селима Бујановцу, Кошарну, Ослару, Светој Петци, Стајевцу и Шаинцу, у тадашњој Врањској, а потоњој Прешевској кази.¹³⁰

У Дебарској и Охридској епархији, до 1874/75. српске школе чије је учитеље плаћао Одбор радиле су у Кичеву, кичевском селу Орланцу, Поречком и Кичевском манастиру, Дебру, селу Лазарполе, селу Лешану у Дебарцу, Крушеву, селу Смилеву, голобрдским селима Клењу и Стаблеву и у дримколским селима Бороецу и Вевчану.¹³¹

Рад српских учитеља у кичевској околини и Малој Реци почетком седамдесетих ометао је жив проегзархијски покрет у Дебарској епархији, те је рад одборских учитеља у Лазарполу и Кичевском манастиру Богородице Пречисте био кратког века. Лазарполског учитеља Љубомира Павићаи његову жену, учитељицу Јелену, Одбор је плаћао само током школске 1873/1874, јер су током последње године под притиском егзархиста били приморани да напусте школу.¹³² Исте године, из Кичевског манастира прогнан је и учитељ Владимир Маринковић, залагањем игумана Козме, вође егзархијске струје у дебарској епархији и доцнијег егзархијског дебарског митрополита.¹³³ У Кичеву, Орланцима и Поречком манастиру прилике су биле много повољније. Након што је кичевска школа послала молбу за добијање

192; *Грађа о српским школама*, 81–82, 86; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 15, 60, 61, 157; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 9, 13, 46.

¹²⁹ Само је школа у манастиру Матејчи и селу Жељувину помагана књигама од стране Одбора. Ј. Хаџивасиљевић, *Јужна Стара Србија, књ. 1*, 499–502; Исти, *Просветне и политичке прилике*, 393, 395.

¹³⁰ Само су школе у селима Бујановац и Ослар помагане књигама од Одбора. Иначе, Осларе је у грађи транскрибовано као Осој, а Бујановац као Бојановац. Ј. Хаџивасиљевић, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања, књ. 2, Прешевска област*, Београд 1913, 413–417; Исти, *Просветне и политичке прилике*, 392, 395; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 9, 13.

¹³¹ Од стране Одбора у манастир Свети Јован Бигорски послат је 1871. учитељ Станко Лазаревић, међутим, пошто се манастир окренуо егзархизму, учитељ га је током 1872. напустио. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 417–418; Љ. Доклестик, *нав. дело*, 197–198; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 108; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 205, 213, 270, 285.

¹³² Павић је био родом из Костајнице у Босни. Завршио је пет разреда гимназије у Пакрацу, Бањалучку богословију и Београдску богословију. Име његово жене било је Јелена, мада се у литератури наводи да се звала Јулијана. В. Војводић, *У духу Гарашиновићевих идеја*, 144; Љ. Доклестик, *нав. дело*, 202–203; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 29, 131.

¹³³ Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 421; Љ. Доклестик, *нав. дело*, 203–204; З. Маркова, *нав. дело*, 330; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 106; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 284, 285, 306; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 60.

учитеља, кога би плаћала Србија, у школу је 1870. за учитеља дошао Илија Спасојевић, дотадашњи учитељ села Средска. Пошто је учитељ био нежењен, Кичевци су 1871. тражили да им се пошаље и учитељица. У међувремену, Спасојевић се оженио, с намером да своју супругу Милку учини кичевском учитељицом. Будући да му је септембра 1872. одређен премештај у Куманово, а да је тражена учитељица Марија Берић,¹³⁴ стигла у Кичево, настала је збрка. Одлучено је да Берићка буде послата за учитељицу у Дебар, Илија и Милка у Куманово, док је у Кичево послат учитељски брачни пар, Петко и Анастасија Николић.¹³⁵ Николићи су у Кичеву остали до 1874, када их је сменио учитељски пар Љубомир и Јелена Павић. Павићи су напустили школу током 1875. и отишли у Цариград. Почетком 1876, на њихово место дошао је Кузман Бацовић, дотадашњи крушевски учитељ са супругом, учитељицом Ленком.¹³⁶ Општину села Орланца и локалног учитеља Крсту Димитријевића, Одбор је у континуитету новчано помагао 1869–1874, када је од Одбора за орланачког учитеља одређен дотадашњи богомилски учитељ Јеврем Митровић са супругом Ленком. Митровић је у Орланцу боравио кратко, 1875–1876.¹³⁷ У Поречком манастиру је од

¹³⁴ Марија Берић, девојачки се презивала Вујић, а била је удата за неког мајстора Берића. Издавала се за сестру тадашњег професора Велике школе Владимира Вујића. О њеном образовању нема података, али је сигурно да је полагала учитељски испит пре одласка у Турску, што значи да није имала завршену неку вишу школу. И. Иванић, *Култура српска 1913*, 230; Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 130, 173, 416–418; М. Веселиновић, *Свети Сава, школски патрон у Срба*, Браство 13 (1908), 88.

¹³⁵ Петко Николић био је по неким подацима пореклом или из Враћа или из неког места Вране у Старој Србији. Завршио је Београдску богословију. Супруга му је била Београђанка и завршила је београдску Вишу женску школу. По повратку у Србију Петко је постао учитељ у селу Четережу код Велике Плана. Н. Вулићевић, *нав. дело*, 108; *Пирот и Срез нишавски*, бр. 401; *Календар са шематизмом, 1876*, 137; *Документи о Рашкој области 1900–1912*, приредио М. Ф. Петровић, Београд 1995, бр. 190 (= *Документи о Рашкој области*).

¹³⁶ Љ. Доклестик, *нав. дело*, 199–200; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 107–109; И. Иванић, *Култура српска 1913*, 261–262; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 131, 143, 147, 194, 262, 263, 265, 270, 312; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 30, 60, 98, 128, 131, 134;

¹³⁷ Јуна 1875. за Орланце су опредељени учитељи Милан Поповић и његова супруга Јелена. Учитељски пар изгледа није никада стигао у Орланце, јер је Митровић примио плату за новембар 1874. као сеоски учитељ. Иван Иванић прво наводи да је Митровић био кичевски учитељ, да би по распитивању сазнао да је био орланачки. И. Иванић, *Култура српска 1913*, 230–231; Исти, *Култура српска 1914*, 326; Љ. Доклестик, *нав. дело*, 203; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 52, 55, 83, 86, 131, 141, 165, 205, 270, 285, 306; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 28, 30, 60, 98, 102, 128, 134, 140.

1870. до половине 1874. учитељ био Доситеј Обрадовић, из Србије.¹³⁸ У школи га 1874–1876. наследио дотадашњи дебарски учитељ Станко Лазаревић, родом из дримколског села Дренока.¹³⁹ У Дебру је 1872. уз помоћ патријаршијског владике Антима из школе истиснут бугарски учитељ, кога је заменио београдски богослов Станко Лазаревић. Исте године отворена су и женска одељења која је до српско-турских ратова подучавала учитељица Марија Берић. Лазаревића је крајем 1874. заменио учитељ Петар Максимовић, а њега лета 1875. Цветко Поповић-Вуковић, који је пре априла 1877. отишао за учитеља у село Нерези, чиме је дебарска мушка школа престала са радом.¹⁴⁰ Учитељица Берић напустила је Дебар изгледа по почетку Првог српско-турског рата 1876, јер се августа исте године налазила у Букурешту, где је добегла преко Цариграда и руског посланства.¹⁴¹

У селима Голог Брда и Струшког и Дебарског Дримкола, која су се налазила на граници епархија Охридске и Дебарске, постојао је приличан број српских школа. У струшким селима Бороецу и Вевчану и голобрдским Клењу и Стабљеву, Одбор је континуирано помагао школе слањем новца тамошњим црквено-школским општинама између 1869/1870. и 1875.¹⁴² Поред њих, у грађи се 1870. као новоотворене српске школе наводе и школе у селима Лукову, Модричу, Враништу, Присовјанима, Октиси и Збижди.¹⁴³ Године 1871. помињу се поред

¹³⁸ Обрадовић је свршио Београдску богословију. У Поречу је подучавао и по сеоским школама. Године 1876, након повратака у Србију, био је учитељ у селу Приликама код Ивањице. *Календар са шематизмом, 1876*, 142; Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 421; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 270, 285, 306; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28.

¹³⁹ Лазаревић је завршио Београдску богословију 1873/1874. године. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 414, 418; Љ. Доклестић, *нав. дело*, 181, 203; В. Војводић, *У Духу Гарашианинових идеја*, 132; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 60, 98, 134.

¹⁴⁰ Петар Максимовић је био родом из Бјељине, а у шематизмима се јавља и под именом Петко. У Београду је завршавао трећи разред Богословије 1873, у тренутку када је трећи разред због формирања Другог одељења проглашен за последњи. По повратку из Дебра радио је у Србији по основним школама, углавном сеоским. Поповић-Вуковић, био је из Кумодража, а завршио је Српску учитељску школу у Сомбору. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 415–416; *Календар са шематизмом, 1876*, 135; В. Војводић, *У Духу Гарашианинових идеја*, 144; *Грађа, књ. 3-1*, бр. 270, 306; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 37, 60, 90, 134, 162; *Грађа, књ. 4-1*, бр. 27; *Документа о Рапској области*, бр. 190.

¹⁴¹ АС, МИД, БО, К. 9, Одлука Ј. Ристића о исплати попутнине од Букурешта до Београда дебарској учитељици и Василију Бандовићу с породицом, 7/19. 8. 1876.

¹⁴² *Грађа, књ. 3-1*, бр. 52, 55, 71, 86, 131, 139, 165, 205, 270, 285, 306; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 8, 28, 60, 98, 128, 134, 140, 162, 273.

¹⁴³ Осим податка да су отворене, о овим школама надаље нема вести у изворима, те је упитно колико су се дуго одржале. *Грађа, књ. 3-1*, бр. 71, 72.

поменутих и учитељи српских школа у дримколским селима Јабланица, и Пискупштини, у дебарским селима Блацу, Тевзину (?) и Охриду.¹⁴⁴ Године 1877. у Дримколу су постојале школе у селима: Вевчани, Бороец, Јабланица, Нерези, Подгорци; у Голом Брду у Стебљеву и Дреноку; у широј околини Дебра у селима Селце и Цепиште.¹⁴⁵ Године 1870. учитељ у Бороецу био је Арсеније Наумовић, а доцније, током 1871. Станко Лазаревић. По завршетку Београдске богословије 1873. за учитеља је дошао мештанин Арсеније Шуменковић,¹⁴⁶ који је у школи остао до 1878. У Вевчанима је током седамдесетих година учитељ био мештанин Димитрије Даскаловић. У Стебљеву је ђаке до 1877. подучавао мештанин Трифун Домазетовић, да би те године учитељ постао поп Анђел. Године 1877. у јабланичкој школи био је учитељ Негрије Нововић, у Селцу поп Кипријан, у селу Нерези, пређашњи дебарски учитељ Цветко Поповић-Вуковић, а у селу Дреноку Станко Лазаревић.¹⁴⁷ Поред наведених у широј околини Дебра и Охрида, Одбор је 1870–1876. слао књиге и школама у реканском селу Галичнику,¹⁴⁸ голобрдском селу Ђиновецу, Преспи, Струги и

¹⁴⁴ За ове четири школе такође није извесно да су радиле до почетка Источне кризе.

¹⁴⁵ *Грађа*, књ. 3-1, бр. 270; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 162.

¹⁴⁶ Арсеније Шуменковић завршио је Друго одељење Београдске богословије 1873. Ј. Хацивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 414–415; В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 145; Ј. Доклестик, *нав. дело*, 181; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 162, 237.

¹⁴⁷ Све наведене школе и учитељи у главном тексту пронађени су у грађи. Јован Хацивасиљевић је распитивањем савременика дознао имена и других учитеља. По њему, у селу Подгорцу, од 1870. учитељ је био мештанин Никола Ђурђевић, у Јабланица мештанин Арса Кочовић, у селу Нерези Веле Ђерески, мештанин, у Дреноку 1871–1877. Стојан Грујић, у Лукову мештанин Негрије Нововић, у Модричу, Арсеније Лекић из Јабланице. Хацивасиљевић наводи да је учитељ у селу Лабуништу Секула Цветковић био учитељ 1870–1872. и да је последње године пришао егзархијском владици Натанаилу, поставши потом његов секретар и бугарски учитељ у Охриду. У овом случају начињена је хронолошка омашка, јер је Цветковић, доцније Цветков, завршио четврти разред Београдске богословије 1873, а затим уписао Велику школу, да би почетком 1874. молио попутнину од Министарства иностраних дела за одлазак у родно село где би отворио школу. Митрополит Натанаил је у своју епархију пристигао тек маја 1874. те је Цветковић тек од те године могао да приђе егзархистима. Хацивасиљевић наводи и да је 1873. школу у голобрдском селу Себишта отворио поп Јован Трендовић. Последњу тврдњу није могуће проверити. Ј. Хацивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 414–417; В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 144; Ј. Доклестик, *нав. дело*, 198, 204–205; *Грађа*, књ. 3-1, бр. 52; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 11, 162, 237.

¹⁴⁸ У Галичнику је учитељ и пре седамдесетих година био Крста Петровић Ђиновски. Хацивасиљевић је лично познавао овог учитеља, те у његове наводе не треба сумњати. Ј. Хацивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 287–288, 418.

Охриду.¹⁴⁹ Браћа Деспот, Кузман и Ђорђе Бацовићи из Крушева,¹⁵⁰ су отворили најјужније српске школе. Деспот је 1873. отворио српску школу у Крушеву, да би по приспећу браће Кузмана и Ђорђа и снаје Јелене-Ленке у Крушево 1874, отворио српску школу у селу Бештеву у области Маријово, јужно од Прилепа. Затезање српско-турских односа лета 1875. затекло је Деспота у Србији, те није могао да се врати школи. Ђорђе Бацовић је школске 1874/1875. са братом и снајом предавао у крушевској и школи села Цера, да би почетком 1876. прешао у Битољ, тамо установио српску школу, а затим те године отворио српску школу и у селу Смилеву. На његово место у битолској школи дошли су Кузман и Ленка. Кузман, Ленка и Ђорђе, остали су у својим школама све до краја рата 1878, те и кратко по закључењу мира.¹⁵¹

Школе у Топлици, Јужном Поморављу и Понишављу

По завршетку ратних операција, маја 1878, у време док коначна судбина нових области још увек није била решена, министар просвете и црквених дела Алимпије Васиљевић је управама нових области наложио да му поднесу извештај о стању школа на својим територијама. Будући да су извештаји добијени по овом налогу били мањкави, министар је крајем августа 1878. у Врањски и Пиротски округ као ревизора школа послао секретара Министарства Милорада Шапчанина, а у Нишки, Лесковачки и Куршумлијски секретара Милана Ђ. Милићевића.¹⁵² По извештају Милићевића, на територији која је по ослобођењу административно заокружена као Топлички округ, пре српско-турских ратова постојале су четири основне школе: у Прокупљу, мушка школа са женским одељењем и мушке школе у селима Житорађи, Биљегу и Бабици. Све школске зграде, изузев старе, прокупачке школске зграде, спаљене су 1876–1877. током устанка и ратова.¹⁵³ По поменутом

¹⁴⁹Ј. Хацивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 393, 395–396; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 9;

¹⁵⁰Ђорђе и Деспот Бацовић завршили су Београдску богословију 1873, а Кузман 1874, њено Друго одељење. Јелена-Ленка Вукашиновић, била је Београђанка и завршила је Вишу женску школу у Београду. В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 144; *Грађа*, књ. 3-2, 109, 110. 217.

¹⁵¹*Грађа*, књ. 3-2, бр. 8, 30, 32, 60, 98, 126, 128, 134, 147, 165, 217; *Грађа*, књ. 4-1, бр. 8, 81.

¹⁵²Н. Петровић, *Основне школе у Кнежевини Србији, на основу званичних и других података*, Просветни гласник 1880, 296–297.

¹⁵³Н. Петровић, *нав. дело*, 357; Ж. Станисављевић, *Основна школа Житорађа 1873–2008*, Житорађа 2008, 21–23.

извештају, у Прокупљу су до рата 1876. постојале две школске зграде, једна стара, непрактична за наставу, и једна нова, недовршена. Ђаке су подучавали два учитеља и једна учитељица, али је наглашено да су предавања за женску децу трајала свега годину дана. По састављачу извештаја, прокупачка школа је финансирана прирезом који су давали прокупачки Срби.¹⁵⁴ Заправо, од 1874, до рата 1876. у школи је предавао учитељски брачни пар Кевић, Сима и Живка,¹⁵⁵ што значи да је предавање за женску децу трајало дуже него што се у извештају тврди. Такође, Одбор је брачном пару Кевић исплаћивао годишњу помоћ, као доплату на малу плату коју им је издавала општина, те податак о издржавању који доноси извештај није сасвим тачан. Још и пре избијања Првог српско-турског рата, 1875, Кевиће је турска власт протерала у Кнежевину Србију, не дозволивши им чак ни да наплате своја потраживања од општине. Кевићи су се у време састављања извештаја, јуна 1878. налазили у Крушевцу.¹⁵⁶ По списку школа и учитеља из лета 1878, други прокупачки учитељ пре рата био је Никола Протић, кога је ослобођење затекло као ђаконa нишке цркве. По кондуит листи свештенства мирског и монашког Нишке епархије из 1885. Никола М. Поповић био је прокупачки учитељ од 15. 7. 1874. до 13. 11. 1875, када је постао учитељ у српској нишкој основној школи.¹⁵⁷ Прокупачки учитељ од 1875. до 1877. био је Мијаило Илић, некадашњи неродимски учитељ.¹⁵⁸ Српске трупе су при ослобођењу Прокупља у вароши као

¹⁵⁴Н. Петровић, *нав. дело*, 357; Ж. Станисављевић, *нав. дело*, 21–23.

¹⁵⁵Пре Кевића у Прокупљу је 1872–1874. учитељ био Крста Маринковић. Маринковић је био родом из Ниша, а Београдску богословију завршио је као благодјеланац 1871. Преминуо је у Прокупљу, пролећа 1874. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 149; В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 132; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 103; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 28.

¹⁵⁶В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878 године: етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике*, Лесковац 1975, 232; Ж. Станисављевић, *нав. дело*, 22, 24; Н. Вулићевић, *нав. дело*; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 144; АС, МПс-П 1878, Ф. 9, Р. 298, списак школа и учитеља.

¹⁵⁷Каснији нишки парох Нишлија Никола Поповић-Протић завршио је четири разреда основне школе у Алексинцу и три разреда Београдске богословије, односно Друго одељење 1874. В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 180; М. Миловановић, *нав. дело*, 129; Ж. Станисављевић, *нав. дело*, 22, 24; АС, Министарство просвете и црквених дела, Црквено одељење (= МПс-Ц) 1886, Ф. 1, Р. 17, кондуитни списак свештенства мирског и монашког чина у епархији Нишкој за 1885. годину.

¹⁵⁸АС, МИД, БО, К. 10, Мијаило Илић, учитељ из Неродимља, Министарству иностраних дела, 6/18. 8. 1877, Београд; АС, МПс-Ц 1899, Ф. 6, Р. 73, списак свештенства монашког и мирског чина Неготинске епархије, Изјава Мијаила Илића у начелству Среза бољевачког, 8/20. 7. 1899.

учитеља затекле старошколца Димитрија Хаџи Пешића,¹⁵⁹ те је он изгледа сменио Илића. За разлику од учитеља и учитељице Кевих, остали прокупачки учитељи добијали су пре ратова плату од приреза прикупљаног од прокупачких Срба.¹⁶⁰

У сеоским школама у Биљегу, Житорађи и Бабици ослобођење није затекло учитеље, нити је власт и месно становништво знало где су се они тада налазили. О биљешком учитељу, Цаки Стојановићу, јуна 1878. знало се да је био родом из оближњег села Рожине, да је у школи радио до 1877. године, док није спаљена, и да је плаћан добровољним прилозима мештана. За житорађску школу, забележено је да је радила између 1873. и 1878, када је спаљена, а да је учитељ био Стеван Ђорђевић из Прокупља, те да су он и школа издржавани од капитала месне цркве.¹⁶¹ Бабички учитељ Коста Петровић био је родом из Прокупља. У школи је радио до устанка Срба на Копаонику 1876. и био издржаван прилозима прокупачке општине и мештана Бабице и суседних села.¹⁶² Учитељ Петровић нашао се са породицом 1876. године у Србији са осталим избеглицама услед пропасти устанка на Копаонику. Након кратког боравка у Брусу, где се привремено сместио, Петровић је узео учешћа у ратним напорима Србије, „као бирократа у војсци“ како се сам изразио. По окончању Првог српско-турског рата добио је место практиканта у Срезу карановачком.¹⁶³ Поред школа које је обишао и описао Милан Ђ. Милићевић пре ратова и устанка на Копаонику, на његовим јужним и северним обронцима,¹⁶⁴ сасвим извесно постојале су школе у селима Мерћезу¹⁶⁵ и Граничану,¹⁶⁶ а можда и у селима Штави¹⁶⁷ и Копорићу.¹⁶⁸

¹⁵⁹Учитељ Димитрије био је родом из Ниша, где је шездесетих година радио као учитељ у нишкој школи. Д. Петровић, *Ратне белешке са Јовара и Топлице 1876, 1877. и 1878. свеска друга, Борбе у Топлици 1877–1878*, приредио Д. Тодоровић, Београд 1979, 54–55; Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 330.

¹⁶⁰Н. Петровић, *нав. дело*, 357.

¹⁶¹Н. Петровић, *нав. дело*, 357; Ж. Станисављевић, *нав. дело*, 22, 24; АС, МПс-П 1878, Ф. 9, Р. 298, Списак школа и учитеља.

¹⁶²Учитељ Петровић, као ни његове колеге из осталих сеоских школа свакако нису били свршени богослови, већ су вероватно образовање стекли у локалним основним школама манастирског типа. Н. Петровић, *нав. дело*, 357; Ж. Станисављевић, *нав. дело*, 22, 24; АС, МПс-П 1878, Ф. 9, Р. 298, списак школа и учитеља.

¹⁶³На месту средњег практиканта у Карановцу налазио се октобра 1877. године. АСАНУ, ЈР, XXXII-36, бр. 1599; Р. Љ. Павловић, *Сеобе Срба и Арбанаса у ратовима 1876 и 1877–1878 године*, Београд 1957, 60, 71.

¹⁶⁴Мерћез и Штава остали су у оквиру српских граница 1878. док Копорићи Граничане нису. Због географске близине о њима је писано на овом месту.

¹⁶⁵Иван Иванић наводи да је школа радила између 1868. и 1871. године. На основу грађе види се да је школа у Мерћезу помагана од стране Одбора за школе и учитеље у

У Врањском округу изасланик Милорад П. Шапчанин је јуна 1878. затекао као активне само основне мушке школе у Врању и селу Власини, где су се још увек находили учитељи. Сеоске основне школе у селима Кунову, Стубљу и Градњи затворене су током ратова 1876–1878. услед бекства учитеља, док је егзархијска, бугарска основна школа затворена 1876. године, након што је бугарски учитељ Василије Стамњанов ухапшен по избијању Априлског устанка. Врањска српска школа пре ослобођења издржавана је од стране цркве и повременим разрезима приреза на житељство Врања; куновску школу издржавала је црква, власинску општина, а преостале две ђачки родитељи.¹⁶⁹ По

Старој Србији током 1873/1874. новцем и књигама, те је свакако радила сигурно до 1874. године, када је по одласку учитеља Петра Церовића престала да буде помагана од Одбора. Могуће да је тада и престала са активним радом. И. Иванић, *Култура српска 1914*, 226, 234, 247; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 51, 83, 110.

¹⁶⁶ Школска зграда у Граничану изграђена је око 1870. године, те Милош Милојевић помиње у свом путопису нову граничанску школу. Претходне, 1869. граничанска „општина“ примала је помоћ од Одбора за школе и учитеље. Након две године финансирања, Одбор је граничанску школу одбио од помоћи, јер није имала учитеља. До 1876. Одбор није финансирао учитеља у Граничану, што упућује на претпоставку да га није ни било, мада није ни немогуће да је учитељ деловао у селу и да су га плаћали мештани. Школска зграда спаљена је 1876. године током копаоничког устанка. Иван Иванић наводи да је радила између 1867. и 1875. године. М. Милојевић, *Путопис дела Праве-Старе Србије*, Београд 1871, 110; И. Иванић, *Култура српска 1913*, 223, 226, 242; Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 147; Р. Љ. Павловић, *нав. дело*, 60; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 51, 59; *Грађа*, књ. 3-1, бр. 288.

¹⁶⁷ По Милошу С. Милојевићу школа у Штави помогнута је школским књигама од Одбора за школе и учитеље у Старој Србији децембра 1871. године, међутим, архивска грађа не потврђује његове наводе. Да је у селу 1871. постојала школа, позивајући се на Милојевића, тврде и Иванић и Хаџивасиљевић. Иванић је чак закључио да је штавска школа радила од 1871. до српско-турских ратова, иако за ту тврдњу није изнео аргументе. Једини податак који се можда односи на ову школу, потиче из 1869. када су књиге послате „општини штавичкој“. Чак и у случају да се 1869. ради о школи села Штаве, а не села Штавље код Сјенице, других података о овој школи нема. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 397; И. Иванић, *Култура српска 1913*, 231, 247; *Грађа*, књ. 3-1, бр. 52.

¹⁶⁸ На отварању школе у Копорићу се судећи по сачуваној грађи само радило током 1870. године. Око школе је био ангажован свештеник Нестор Ђорђевић из Копорића, међутим, његов син, Аврам Поповић у својим текстовима о Копаонику није навео да је у његовом родном селу постојала школа, што свакако не би пропустио да нагласи. Биће да је под школом за Копорић заправо подразумевана школа у оближњем Граничану. Јагош Ђилас наводи да је копорићска школа радила до ратова, међутим, није навео извор за ту тврдњу. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 146–147; Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 85.

¹⁶⁹ Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 406; Н. Петровић, *нав. дело*, 297; Р. Требјешанин, *Грађа за историју врањског школства из 1878*, Врањски гласник 3 (1967), 281–282; АС, МПС-П 1878, Ф. 9, Р. 298, Списак школа и учитеља; начелник

одласку ранијег српског учитеља из Врања, Милојка Веселиновића, врањску школу је као учитељ преузео 1875. Коста Поповић,¹⁷⁰ родом из врањског села Преображења. У школи је радио заједно са женом Анком, која је предавала женској деци, те су обоје добијали плату од Одбора за школе и учитеље. По избијању Првог српско-турског рата 1876. учитеља Косту су турске власти ухапсиле и спровеле у Ниш, одакле је успео да избегне у Србију, у којој се налазила и његова супруга.¹⁷¹ Врање упркос хапшењу и бекству Поповића ипак није остало без учитеља, јер је школу преузео Манасије Поповић-Јазиковић. Њега је по ослобођењу затекао у врањској школи изасланик Шапчанин.¹⁷² По процени Шапчанина и врањског начелника, власински учитељ Димитрије Станковић, као слаб у знању и као ђак бугарске школе, није био подобан да остане на свом месту и убрзо је отпуштен или премештен. О учитељима преостале три школе ни начелство ни изасланик 1878. нису успели да приберу податке.¹⁷³

На територији на којој је по ослобођењу формиран Лесковачки срез било је пре ратова 1876–1878. чак 18 основних школа. У Лесковцу мушка и женска, и по једна мушка школа у Власотинцу и селима Козару, Рупију, Црној Трави, Предејану, Грделици, Ораовици, Накривњу, Буњуши, Турековцу, Печењевцу, Бабичкој, Кумареву, Конопници, Крушевици и Добром Пољу. Све школе, које су радиле до почетка Другог српско-турског рата 1877, када су затворене, изузев власотиначке и лесковачке, чије је учитеље плаћао Одбор, издржаване су прилози-

Врањског округа, Д. Брзаковић, министру просвете и црквених дела А. Васиљевићу, но. 498, 7/20. 6. 1878.

¹⁷⁰ Свршио је Друго одељење Београдске богословије 1874. В. Војводић, *У духу Гарашинових идеја*, 180, 193.

¹⁷¹ Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 406; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 94; АС, МПС-П, 1875, Ф. 11, Р. 143, К. Поповић, министру просвете и црквених дела С. Бошковићу, Београд, 21. 10. /2. 11. 1875; исто, Ф. 5 Р. 349, А. Поповић, министру просвете и црквених дела С. Бошковићу, Београд, 23. 7. /4. 8. 1878.

¹⁷² Јазиковић је био син јединог патријаршијског свештеника у Врању, Стоше Јазиковића. Није имао богословско образовање. Презиме му се јавља и у облику Поповић, Стошић и Поп-Стошић. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 406; Н. Петровић, *нав. дело*, 297; Р. Требјешанин, *Грађа за историју врањског школства*, 281; *Грађа*, књ. 3-2, 134; АС, МПС-П 1878, Ф. 9, Р. 298, Списак школа и учитеља; начелник Врањског округа, Д. Брзаковић, министру просвете и црквених дела А. Васиљевићу, но. 498, 7/20. 6. 1878.

¹⁷³ Р. Требјешанин, *Грађа за историју врањског школства*, 281.

ма мештана, црквеним приходима или приходима црквено-школских општина.¹⁷⁴

Прилична бројност основних школа у лесковачкој околини била је последица квалитета школа и учитеља у Лесковцу и Власотинцу и бројности њихових ђака. Способни учитељи, који су предавали по модерном методу, стварали су учитељски кадар за сеоске основне школе, те се школска мрежа проширила по селима. Наиме, у Лесковцу је Приштевац, учитељ Јосиф Хаџи Костић, уз финансијску и помоћ у књигама Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, још 1868. успео да српском школом истисне бугарског учитеља и бугарску наставу и да током осам година деловања у Лесковцу створи противтежу Бугарској егзархији.¹⁷⁵ Хаџи Костићу се 1872. у просветном раду придружио и учитељски пар из Тетова, Настас и Ленка Крстић. Последња је отворила женско одељење, односно женску школу у Лесковцу.¹⁷⁶ Поред ово троје учитеља, у лесковачкој школи, која је пред рат имала чак до 500 ученика, почетком 1878. предавали су и учитељи Ставра Кочић и Ђорђе Петковић, старошколци, као помоћни учитељи.¹⁷⁷

У Власотинцу је учитељ, иначе мештанин, Атанасије Здравковић¹⁷⁸ по свом доласку 1871. успео да истисне бугарског учитеља и бугарску школу замени српском четворогодишњом основном школом. Школа је успешно радила до јесени 1875. године. По избијању устанка

¹⁷⁴ Н. Петровић, *нав. дело*, 343–344; АС, МПС-П, 1878, Ф. 4, Р. 41, *Општи опис свију школа у Лесковцу и нахији лесковачкој*, парох лесковачки, Јован М. Красић и учитељ лесковачки, Јосиф Хаџи-Костић, Лесковац, 30. мај 1878.

¹⁷⁵ Јосиф Хаџи-Костић завршио је два разреда богословије у Београду и Учитељску школу у Сомбору. Током ратова није напуштао Лесковац. Током ратних операција као изасланик Лесковца кришом је до линија српске војске децембра 1877. однео молбу Лесковчана за ослобођење и помоћ. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 341–344; В. Војводић, *У духу Гарашинових идеја*, 127; Д. Трајковић, *Немањина Дубочица*, Београд 1961, 85; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 50, 73–74, 80, 97; АС, МПС-П, 1878, Ф. 6, Р. 2, Ј. Хаџи-Костић, министру просвете и црквених дела А. Васиљевићу, Лесковац, 10/22. јул 1878; исто, Ф. 10, Р. 92, исти-истом, Лесковац, 7/19. септембар 1878.

¹⁷⁶ Други српско-турски рат у Лесковцу није затекао брачни пар Крстић. Учитељу Настасу локални Арбанаси убили су брата на почетка рата 1876, те је услед опасности да буде убијен са женом и породицом пребегао у Србију, али се после рата вратио и наставио рад у школи. Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 137, 425; *Грађа, књ 3-1*, бр. 196; *Грађа, књ. 3-2*, бр. 184, 227.

¹⁷⁷ Р. Требјешанин, *Грађа за познавање школства 1878. и 1879. године у лесковачком крају*, Настава и васпитање 15-5 (1967), 529; Д. Ђорђевић, *Бата Ђорђе Петковић, стари лесковачки учитељ*, Лесковачки зборник 2 (1962), 83–84.

¹⁷⁸ Здравковић је Београдску богословију завршио 1871. В. Војводић, *У духу Гарашинових идеја*, 132.

у Херцеговини, Босни и западном делу Старе Србије у Власотинцу су турске власти ухапсиле прво четворицу локалних првака, међу којима и учитељевог оца, а затим, пред крај 1875. године и самог Здравковића. Подмићујући турске власти, учитељ је успео да плати ослобођење за себе после три месеца боравка у тамници и да се домогне Србије.¹⁷⁹ Здравковићем је српско становништво било задовољно, а његов рад је и након ослобођења од стране изасланика Министарства просвете оцењен као изванредан. По одласку Здравковића, школа је претворена у троразредну, а наставу, за чак 200 ђака, држали су до децембра 1877. учитељи старошколци Петар Спирић¹⁸⁰ и Прока Димитријевић¹⁸¹ (Икономовић).¹⁸²

Сеоске основне школе по оцени датој након ослобођења, нису се чак ни могле сматрати школама у правом смислу. У њима се с малим изузетком настава садржала од учења буквара, часловца и псалтира и практичне примене математике у трговини и новчаним пословима. Односно, биле су то школе старог, такозваног манастирског метода. Сеоски учитељи, без икаквог вишег образовања, били су: у Козару Прокоп Живковић, у Рупију Тодор Р. Стојановић, у Црној Трави Радул Поповић, у Предејану Златко Филиповић, у Грделици Василије Мило-сављевић, у Ораовици Костадин Величковић, у Накривњу Јован Митић, у Буњуши Прокоп Шабинче, у Турековцу Стојан Поповић, у Печење-вцу извесни Стојан, у Бабичкој Трајко Стојковић, у Кумареву Трајко Стојиљковић и Михаило Јовановић у Конопници. Ко су били учитељи у Крушевици и Добром Пољу властима у Лесковцу 1878. није било познато. Сви учитељи ван Лесковца, изузев Петра Спирића који је окарактерисан као спреман, кумаревског учитеља, за кога је процењено

¹⁷⁹ АС, МИД, БО, К. 10, власотиначки учитељ, А. Здравковић, министру иностраних дела Ј. Ристићу, 4/16. 8. 1877.

¹⁸⁰ Спирић није имао никакво формално образовање.

¹⁸¹ Прокоп-Прока Димитријевић био је син лесковачког свештеника и економа-иконома Димитрија Николића. Учио се приватно, те није имао никакво формално образовање. Од 1872. био је свештеник. АС, МПс-Ц 1886, Ф. 1, Р. 17, кондуитни списак свештенства мирског и монашког чина у епархији Нишкој за 1885. годину.

¹⁸² Извештај у Просветном гласнику и прилог који је објавио Требјешанин представљају преформулацију извештаја Красића и Хаџи-Костића, међутим, Требјешанин није донео део који се односи на похвалу и резултате Здравковићевог рада. Н. Петровић, *нав. дело*, 343–344; Р. Требјешанин, *Грађа за познавање школства*, 529; АС, МПс-П, 1878, Ф. 4, Р. 41, *Општи опис свију школа у Лесковцу и нахији лесковачкој*, парох лесковачки, Јован М. Красић и учитељ лесковачки, Јосиф Хаџи-Костић, Лесковац, 30. 5. /11.6. 1878.

да је способан за подучавање трећег и печењевачког за подучавање првог разреда, оцењени су као слаби у знању и спреми.¹⁸³

Без обзира на учитељску лошу спрему и застарелост наставних метода и програма, број сеоских школа и учитеља у околини Лесковца и Власотинца надмашивао је број школа у другим областима. Школска мрежа представљала је брану бугаризаторским тежњама Бугарске егзархије која је до ослобођења била једини хришћански верски и политички чинилац у Нишкој епархији.

Основне школе, мушка и женска, постојале су у Нишу дуго пре стварања Одбора за школе и учитеље у Старој Србији. Заправо, старовремски нишки учитељ Атанасије Петровић је самоиницијативно и пре стварања Одбора контактима са српским властима иницирао подршку просвети у Нишу и околини на начин на који је то Одбор по оснивању чинио. Учитељ Атанасије-Таса, који је као бољи ђак нишке основне школе учитељски рад отпочео још 1840, годинама је тражио и добијао из Србије уџбенике и помоћ, да би од 1866. почео да шаље своје боље ђаке на школовање у Србију како би обезбедио школованије наследнике у самом Нишу и засновао школе у нишкој околини. Године 1866. у Србију су из Ниша на Београдску Богословију послати ђаци Тодор Атанасковић и Димитрије Ђорђевић из Ниша, док је Јован Поповић¹⁸⁴ из Горњег Матејевца послат „да учи што“.¹⁸⁵ По завршеној Богословији Атанасковић и Ђорђевић постају 1870. учитељи у нишкој основној школи поред старог учитеља Атанасија и његовог бившег ђака Димитрија Цветановића.¹⁸⁶ Смена генерација у нишкој школи, односно замена старих учитеља, који су завршили само основну школу у исто време се одвијала и у женским разредима у Нишу. Стару учитељицу, Настасију Димитријевић, која је девојчице подучавала 1846–1871, последње године сменила је Јелисавета Јеремић, која је у Србији завршила Вишу женску школу.¹⁸⁷ Од 1870/1. Атанасковића, Ђорђевића и учитељицу Јеремић плаћао је Одбор за школе и учитеље до 1876. године, док су учитељи Петровић и Цветановић били на платном

¹⁸³ Име конопничког учитеља власти су накнадно сазнале. Р. Требјешанин, *Грађа за познавање школства*, 529, 531.

¹⁸⁴ Јован Ване Поповић је по повратку са школовања био учитељ у Горњем Матејевцу од новембра 1868. до смрти, децембра 1875. године. Матејевачку школу Одбор је помагао књигама. Такође помагана је и школа у селу Каменици код Ниша. М. Миловановић, *нав. дело*, 111, 234; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 9, 14.

¹⁸⁵ М. Миловановић, *нав. дело*, 46–50, 60–62, 83–88, 111.

¹⁸⁶ Цветановић је постао учитељ 1868. и предавао је једно време, пред ратове у школи у нишком предграђу Јагодин-мали. М. Миловановић, *нав. дело*, 114, 131; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 78–79.

¹⁸⁷ М. Миловановић, *нав. дело*, 96.

списку нишке црквено-школске општине.¹⁸⁸ Године 1873. Атанасковићу и Ђорђевићу се у нишкој школи придружује образовани и способни учитељ Милун Новичић, дотадашњи наставник Призренске богословије, са супругом, такође учитељицом Милевом.¹⁸⁹ По доласку Новичића у Ниш су пристигла и двојица учитеља школованих у Србији. Никола Танасковић¹⁹⁰ започео је рад у школи 1874, а Никола Поповић-Протић, се тек након рада у прокупачкој школи вратио у Ниш 1875. или 1876. године.¹⁹¹ Долазак школованих учитеља у нишку школу растеретио је Атанасковића, Ђорђевића и Новичића, те су подузели заснивање дворазредне ниже гимназије 1874. Тројица учитеља у њој су радили до избијања ратова 1876. године. Новичићева супруга Милева је у исто време преузела женска одељења нишке школе, за шта јој је од стране Одбора за школе и учитеље од новембра 1874. исплаћивана помоћ.¹⁹²

Школа у Нишу није престала да ради током ратова 1876–1878, али су учитељи поред својих редовних послова преузели улоге обавештајца, ухода и четовођа. Након што је жену и децу пребацио у Србију, учитељ Новичић је у сарадњи са тајним нишким комитетом за време рата 1876. из Ниша слао обавештења о кретању, јачини и стању турске војске у Нишу и околини.¹⁹³ Новичић се уочи Другог српско-турског рата склонио у Србију, у Алексинац, одакле је повео добровољачке, „усташке“ јединице ка Нишу; у решењу о одликовању Таковским крстом петог реда назван је бившим учитељем и *вођом усташким* у саставу Тимочког кора.¹⁹⁴ Димитрије Ђорђевић и Годор Атанасковић остали су у Нишу за време оба рата, те су по ослобођењу предводили делегацију нишких грађана која је позвала кнеза Милана

¹⁸⁸ Атанасковић и Ђорђевић примали су од 1871. по пет дуката цесарских по школској години, а од 1873. по десет. Учитељица Јелисавета добила је осам дуката само за школску 1871, јер је убрзо отишла у Тетово. М. Миловановић, *нав. дело*, 96, 232; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 51, 57–58, 64, 78–79, 101.

¹⁸⁹ Милева Новичић свршила је три разреда женске школе. А. Новаков, *Призренска богословија*, 195–197; М. Миловановић, *нав. дело*, 96.

¹⁹⁰ В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 144.

¹⁹¹ Танасковић и Поповић-Протић нису плаћани од Одбора, њих је финансирала црквено-школска општина. М. Миловановић, *нав. дело*, 129; АС, МПС-Ц 1886, Ф. 1, Р. 17, кондуитни списак свештенства мирског и монашког чина у епархији Нишкој за 1885. годину.

¹⁹² М. Миловановић, *нав. дело*, 114–117; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 51.

¹⁹³ Ж. Живановић, *Србија у ратовима, сећања*, Београд 1958, 83; АС, МИД, БО, К. 8, решење министра иностраних дела Ј. Ристића о издавању помоћи Милеви Новичић „којој је муж остао у Старој Србији“, 3/15. 7. 1876; исто, К. 10, Митрополит Михаило, министру иностраних дела Ј. Ристићу, 5/17. 8. 1877.

¹⁹⁴ А. Новаков, *Призренска богословија*, 197; *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године (са две карте)*, Београд 1879, 323 (= *Рат Србије са Турском*).

Обреновића да посети Ниш. Остали учитељи одржавали су наставу или бар остали са својим суграђанима током ратова.¹⁹⁵

Важно је нагласити да је Нишка епархија ушла у састав Егзархије још 1870. године. Егзархијски нишки владика Виктор, који је у епархију дошао 1872. није улагао превише напора да позатвара српске школе у Нишу, што је објективно могао да учини. Чињеница да су се школе поред одборске помоћи издржавале и средствима нишке егзархијске црквено-школске општине, довољно говори о томе да је владика (упркос свом јавном изјашњавању против српске наставе) у неку руку био врста њеног пасивног заштитника. Услед тога, егзарх и вођство бугарског покрета сматрали су владика Виктора млаким и slabим, док га је Одбор у Србији сматрао српским непријатељем. Он се заправо трудио да опстане између две странке јавно кудећи српске школе, док је с друге стране избегавао да учини ма шта конкретно против њих.¹⁹⁶

За разлику од нишке и лесковачке области, у области која је 1878. ушла у састав Пиротског округа српска настава није дочекала ослобођење. Егзархијске владике Партеније (1872–1874) и Евстатије (1874–1878),¹⁹⁷ били су много енергичнији бугаризатори од нишког Виктора, те су потпуно потисли српске уџбенике из школа, заменивши их бугарским.¹⁹⁸ У самом Пироту, до новембра 1877, када је затворена, постојала је мушка четвороразредна егзархијска школа. По затварању, њени учитељи, Ставрија Крстић и Никола Ставрић отишли у Пловдив на даље школовање. Женска четвороразредна школа постојала је до јуна 1876. када је учитељица услед турских претњи отишла у свој завичај, потоњу Бугарску. У граду је такође постојала и дворазредна средња школа, у којој су предавали Ђорђе Јовановић и Јеленко Мановић, али је и она затворена почетком рата 1877. године. Пре рата постојале су школе и у селима Извору, Сопоту, Градешници, Темској, Станичењу, Крупцу и Клисури, али су ослобођење као отворене дочекале само крупачка и клисурска; у последњој је учитељ био Стојан Љубеновић, кога је Панта Срећковић, начелник округа, окарактерисао

¹⁹⁵У данима уочи рата 1876. Атанасковић и Ђорђевић су молили надлежне у Србији да им одобре стипендије за похађање неке више духовне школе у Русији. Молба им је услишена јула 1876, али су због избијања рата остали у свом граду. М. Миловановић, *нав. дело*, 117–119, 124.

¹⁹⁶Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 399–401; З. Маркова, *нав. дело*, 354–257; Н. Вулићевић, *нав. дело*, 105.

¹⁹⁷Ј. Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса*, Од турске касабе до модерног града преко Берлина и Версаја, Пирот 2018, 108.

¹⁹⁸Одбор је школске књиге дотурао само двема сеоским школама у пиротској околини, изворској и шестигаберској. *Грађа, књ. 3-2*, бр. 9, 14.

као Бугарина. Све школе издржаване су новцем црквено-школских општина, прирезом или новцем ђачких родитеља. У пиротским школама учило се из бугарских уџбеника, те су се у дворазредној школи као предмети изучавали бугарска граматика (у два разреда) и бугарска историја. У сеоским школама учено је из бугарских буквара.¹⁹⁹ Бугарска настава у школама никако није одговарала српским властима, те се затечени учитељи нису сматрали прихватљивим. Један од главних задатака нове управе у складу с тим било је обезбеђивање наставног кадра за Пиротски округ.

Судбина учитеља по ратовима

Устанак 1875. и ратови 1876–1878. су услед прогона турских власти на терет српских власти ставили приличан број учитеља и учитељица из школа у Старој Србији. Већина њих побегла је без новца и имовине, која је углавном остала у Турској, те су Министарство иностраних дела засипали молбама за помоћ или службу. Учители који су у Србију доспели пре 1876. ухлебљени су већином привременим службама у сеоским школама у унутрашњости Србије: Василије Андрић, вучитрнски учитељ, добио је службу у селу Изворици, Хомољског среза,²⁰⁰ митровачки Василије Бандовић у Избеници у Јагодинском округу,²⁰¹ Марија Берић, дебарска учитељица у селу Дворишту код Деспотовца,²⁰² великохочки Јован Радукић на Рашци,²⁰³

¹⁹⁹ АС, МПС-П 1878, Ф. 9, Р. 298, начелник Пиротског округа П. Срећковић, министру просвете и црквених дела А. Васиљевићу, бр. 1644, бр. 2186, 19. 6. /1. 7. 1878, 27. 6. /9. 8. 1878.

²⁰⁰ Изгледа да је преминуо 1882. или 1883. јер се његово име не налази у шематизму за 1883. годину. Јован Хаџивасиљевић наводи да је умро у пожаревачкој Изворици као привремени учитељ. Хаџивасиљевић погрешно наводи да је био ухапшен за време деловања преког суда у Приштини осамдесетих година, али место смрти је тачно навео. Ј. Хаџивасиљевић, *Покрет Срба и Бугара у Турској после српско-турских ратова 1876-1878*, Браство 12 (1908), 248, *Календар са шематизмом, 1879*, 176; исто, 1880, 180; исто, 1881, 181; исто, 1882, 65, *Исто* 1883, 73; *Просветни гласник*, 1880, 41.

²⁰¹ Бандовић је после Избенице премештен у школу села Рибара, такође у Јагодинском округу. Готово сваке године од примања у службу био је на мети дисциплинских комисија Просветног савета, због пића и преке нарави. Отпуштан је и враћан у службу, јер је био добар предавач. Коначно је добио отпуст из службе 1885. након чега се јавља у последњој деценији 19. века у Београду, на терету општине, као бивши учитељ сиротног стања. *Град Светозарево 1806–1915*, приредио Б. Перуничић, Београд 1975, бр. 447, 449; *Календар са шематизмом, 1879*, 167; исто, 1880, 170; исто, 1881, 101; исто, 1882, 52; исто, 1883, 66; исто, 1884, 54; исто, 1885, 63; *Просветни гласник*, 1880, 50; исто, 1883, 806–807; исто, 1885, 17; исто, 1888, 227; *Београдске општинске новине*, 2. 8. 1893.

²⁰² Од 1883. као стална учитељица радила је у школама у селима у околини Јагодине, Великој Дренови и Поточцу, да би 1889. добила службу у селу Секирици, у

неродимски учитељ Мијајло (Михаило) Илић, у школи у Бољевцу;²⁰⁴ ораховачки Милан Јанковић, службу привременог учитеља у Враћевшници Црногорског среза,²⁰⁵ сјенички Коста Костићу селу Каменици у Срезу подгорском.²⁰⁶ Кучевишки учитељ Лазар Поповић, који је у Србију дошао изгледа после 1878, добио је место учитеља десете класе у школи у селу Каменову у Млавском срезу,²⁰⁷ Службу у администрацији, практикантску или писарску, добили су: Коста Петровић, бабички учитељ, при Начелству ћупријском²⁰⁸, грачанички учитељ Стеван Максимовић у Космајском срезу,²⁰⁹ врањски учитељ Коста Поповић у Начелству смедеревском,²¹⁰ док је неродимски учитељ Зарија Јовановић практикантску службу убрзо заменио свештеничком у селу Јаковцу у околини Књажевца.²¹¹ Привремену службу при Министарству војном

Ћупријском округу, где је преминула 1890. *Календар са шематизмом, 1879, 178; исто, 1880, 183, исто, 1881, 202, исто, 1882, 68, исто, 1883, 75, исто, 1884, 54, исто, 1885, 64, исто, 1886, 64, исто, 1887, 67, исто, 1888, 67; Просветни гласник, 1889, 590; исто, 1890, 275.*

²⁰³ Радукић је прво постављен за учитеља у Рашкој, затим је до 1885. радио у школама у Павлици и Студеници и у Црвеној Јабуци код Власотинца. *Календар са шематизмом, 1879, 182, исто, 1880, 186, исто, 1881, 226, исто, 1882, 70, 1883, 70, исто, 1884, 56, исто, 1885, 68; Просветни гласник, 1881, 154, 492.*

²⁰⁴ Већ 1880. напустио је учитељски позив и постао свештеник у Неготинској епархији, у селу Малој Врбици. *Хришћански весник, 1880, 143, 576; Календар са шематизмом, 1879, 180; АС, МПс-Ц, 1886, Ф. 1, Р. 19, кондуитни списак свештенства мирског и монашког чина Неготинске епархије; АС, МПс-Ц, 1899, Ф. 6, Р. 73, списак свештенства монашког и мирског чина Неготинске епархије, Изјава Мијаила Илића у начелству Среза бољевачког, 8/20. 7. 1899.*

²⁰⁵ *Календар са шематизмом, 1879, 176.*

²⁰⁶ Доцније је био привремени учитељ у селу Прилипцу Драгачевског среза. *Календар са шематизмом, 1877, 145; исто, 1879, 181.*

²⁰⁷ У школи је остао до августа 1881, када је рукоположен за буровачког пароха у Пожаревачком округу. У *Хришћанском веснику* описан је као учитељ из Свилајнца, иако је из Свилајнца био родом, али не и свилајначки учитељ. *Календар са шематизмом, 1880, 178; исто, 1881, 169; исто, 1882, 76; Хришћански весник 1881, 556.*

²⁰⁸ Претходно је био на служби у Карановцу. *Календар са шематизмом, 1877, 63.*

²⁰⁹ Маја 1878. пребачен је на место практиканта Округа нишког, затим за писара Округа врањског. У чиновничкој струци је напредовао до положаја среског начелника прве класе. Последњих година XIX века био је начелник срезова Косаничког и Масуричког. Као масурички начелник је пензионисан 1903. *Лесковац и ослобођени предели, 84; Календар са шематизмом, 1880, 58; Полицијски гласник, 1899, 120; исто, 1902, 366, 381; исто, 1903, 206.*

²¹⁰ В. Николић-Стојанчевић, *нав. дело, 86.*

²¹¹ Захарије је по сопственом казивању био практикант до 1879/1880. када је рукоположен за јаковачког пароха. *Хришћански весник, 1880, 576; АС, МПс-Ц 1899, Ф. 6, Р. 73, 3. Јовановић, начелству Среза бањског, 10/22. 7. 1899; Кондуитни списак свештенства монашког и мирског чина Неготинске епархије.*

добио је кумановски учитељ Зафир Златановић, прво у војном магацину у Кремнима 1877, а затим 1878. у Врању.²¹² Службу у Министарству финансија, царинску, добио је 1879. Петар Дрваревић, призренски учитељ.²¹³

Потребе администрације у новослобођеним крајевима поклопиле су се са изостанком учитељских служби у старим границама за све добегле учитеље, те је маја 1878. за практиканта Среза белопаланачког постављен велешки учитељ Тоша Марковић, Округа лесковачког несудијени митровачки учитељ Радисав Луковић (Лукић),²¹⁴ а Среза пчињског крушевски и врањски учитељи Деспот Бацовић и Коста Поповић.²¹⁵ Нишки учитељи Тодор и Димитрије су првобитно постављени за вршиоце дужности писара Округа и среза нишког, након чега су се вратили у школу. Мала учитељска плата определила их је већ 1878. да се врате на практикантска места и наставе каријере у чиновничкој струци.²¹⁶ У Срезу нишком и самом Нишу, при општини, службу је добио и Арсеније Шуменковић, боровачки учитељ, који је у Србију пристигао у јесен 1878. године.²¹⁷

Успостављање нових власти и администрације у новим окрузима показали су да је врло мали број учитеља из старих граница био расположен да пође у нове области, те су у лесковачком, нишком и врањском крају затечени учитељи углавном потврђени на својим

²¹² Грађа, књ. 3-2, бр. 180, 183, 215.

²¹³ П. Костић, *Просветно-културни живот*, 13; *Документи о Рашкој области*, бр. 190.

²¹⁴ Радисав је до 1873, као благодеејанац родом из Новог Пазара, похађао Београдску богословију. Будући да је трећи разред завршио када је створено Друго одељење трећи разред признат му је као завршни. По завршеној Богословији отишао је у Турску с намером да постане учитељ у Митровици. Пошто је у Митровици учитељско место било заузето кренуо је у Приштину, где је као сумњив ухапшен. Спроведен је у затвор у Призрен, где је без кривице лежао једанаест месеци, након чега се у јесен 1874. вратио у Србију. Луковић је до 1881. био писар Нишке конзисторије, када је рукоположен за свештеника и постао бојнички парох у Топличком протопрезвитерату. Петар Костић и дописник *Велике Србије* називају Луковића новопазарским учитељем, вероватно зато што је био родом из Новог Пазара. Костић наводи да је ухапшен због рада у новопазарској школи и спроведен у Призрен. Дописник *Велике Србије* чак наводи да је преминуо у тамници. Последњи наводи нису тачни. П. Костић, *Споменица*, 72; *Велика Србија*, бр. 44, 11. 12. 1888; В. Војводић, *Из књижевне историје*, 146–147; *Хришћански весник*, 1882, 126; АС, МИД, БО, К. 6, Р. Луковић, МИД-у, 2/14. 10. 1874; АС, МПс-Ц 1886, Ф. 1, Р. 17, кондуитни списак свештенства мирског и монашког чина у епархији Нишкој за 1885. годину.

²¹⁵ В. Николић-Стојанчевић, *нав. дело*, 84–86;

²¹⁶ Атанасковић је доцније постао председник Нишке општине. *Рат Србије са Турском*, 323, 368; *Календар са шематизмом 1879*, 63; В. Стојанчевић-Николић, *нав. дело*, 84; *Школство Ниша*, 131, 234.

²¹⁷ Грађа, књ. 3-2, бр. 237; Грађа, књ. 4-1, бр. 115.

местима. Некадашњи прокупачки учитељ Никола Поповић-Протић, иако ђакон нишке Саборне цркве, наставио је рад у школи од ослобођења 1878. до 1880, када је рукоположен за свештеника, и постао капелан нишком проти, те напустио учитељску службу. У истом периоду, његова супруга, Анка била је учитељица у женској школи.²¹⁸ Милун и Милева Новичић вратили су се у нишку школу убрзо по ослобођењу 1878,²¹⁹ и остали у просветној служби у Нишу до 1885, а затим и у Врању, Књажевцу и Делиграду, све до последње деценије XIX века.²²⁰ Као учитељи у Нишу, у основној школи, наставили су по ослобођењу да раде и старовремски нишки учитељи Атанасије Петровић и Димитрије Цветановић, до пензије 1880, односно 1908. године.²²¹ Димитрије Хаџи Пешић, такође старовремски учитељ, вратио се у Ниш из Прокупља у лето 1878. и постао привремени учитељ нишке школе, где је радио до 1881. године.²²²

Лесковачки учитељи, Јосиф ХаџиКостић и брачни пар Крстић су по ослобођењу наставили рад у лесковачкој основној школи, што није био случај са двојицом „помоћних“ учитеља Ставром Кочићем и Ђорђем Петковићем. Петковић је првобитно потврђен за учитеља, али је након једномесечног рада током 1879, услед сумње да је егзархиста, послат на рапорт у Министарство просвете и црквених дела. Са рапорта се није вратио у лесковачку школу, већ му је дата служба порезника у Лесковачкој општини. Ставра Кочић је такође добио општинску службу.²²³ Бивши кумановски учитељ Зафир Златановић постао је марта 1879. привремени учитељ лесковачке мушке школе, да би убрзо био премештен у Предејане, где је прихваћен за сталног учитеља. Његова супруга Настасија именована је истовремено за привремену учитељицу лесковачке женске школе.²²⁴

Власотиначки предратни учитељ Арсеније Здравковић вратио се фебруара 1879, као стални учитељ, на рад у школу коју је установио. У

²¹⁸ *Школство Ниша*, 131, 133; *Хришћански весник*, 1880, 143; АС, МПс-Ц 1886, Ф. 1, Р. 17, кондуитни списак свештенства мирског и монашког чина у епархији Нишкој за 1885. годину.

²¹⁹ *Календар са шематизмом*, 1879, 172.

²²⁰ А. Новаков, *Призренска богословија*, 197; *Школство Ниша*, 132.

²²¹ М. Миловановић, *нав. дело*, 131, 139.

²²² *Календар са шематизмом*, 1879, 172; *исто*, 1880, 175, 1881, 141; Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 330.

²²³ Петковић је доцније постао варошки кмет. Д. Ђорђевић, *нав. дело*, 83–84; Р. Требјешанин, *Грађа за познавање школства*, 531.

²²⁴ Првобитно је постављен за учитеља у Масуричком срезу, али је питање да ли је тамо уопште отпочео рад. Р. Требјешанин, *Грађа за познавање школства*, 531; Исти, *Грађа за историју врањског школства*, 285; *Просветни гласник*, 1880, 240;

школи је остао до смрти, крајем 1880. или почетком 1881. године.²²⁵ Власотиначки учитељ старошколац, Петар Спирић, потврђен је на свом месту, на коме је остао до пензионисања 1924. године.²²⁶ Спирићев колега, Прока Димитријевић (Икономовић) није остао у школи. Он је од 1872. био свештеник и капелан свом оцу, такође свештенику, Иконому Димитрију Николићу, те је као лесковачки капелан наставио да обавља свештеничке дужности.²²⁷

Врањски учитељ старошколац Манасије Поповић (Јазиковић), који је у Врању дочекао српску војску, наставио је рад у школи до августа 1881. као привремени учитељ, када је, будући одраније ђакон врањске цркве, рукоположен за свештеника и постао капелан своме оцу, врањском пароху Стоши Јазиковићу.²²⁸ Предратни врањски учитељ и учитељица Коста и Ана Поповић убрзо након ослобођења вратили су се у врањску школу, Ана већ 1878/1879, а Коста током те године, напуштајући чиновничку службу.²²⁹ Поред затечених учитеља, у Врању и њему подручном округу, службу у школама добили су убрзо по ослобођењу и други учитељи из Старе Србије. У Врању су службе добили Зарија Р. Поповић,²³⁰ Кузман и Јелена Бацовић 1879,²³¹ доцније и Ђорђе Бацовић²³² и Арсеније Шијаковић²³³ призренски учитељ. У

²²⁵ Марика, жена учитеља Здравковића, јануара 1881. помиње се као удовица. Р. Требјешанин, *Грађа за познавање школства*, 530; *Просветни гласник*, 1881, 30.

²²⁶ Спирић је за педесетогодишњи рад у школи одликован 1923. Орденом Светог Саве четвртог реда и Орденом белог орла петог реда. *Календар са шематизмом*, 1879, 172; *Просветни гласник* 1923, 21, 202; исто, 1924, 153.

²²⁷ АС, МПС-Ц 1886, Ф. 1, Р. 17, кондуитни списак свештенства мирског и монашког чина у епархији Нишкој за 1885. годину.

²²⁸ *Календар са шематизмом*, 1879, 172.

²²⁹ АС, МПС-Ц 1886, Ф. 1, Р. 17, кондуитни списак свештенства мирског и монашког чина у епархији Нишкој за 1885. годину; Р. Требјешанин, *Грађа за историју врањског школства*, 281, 284; Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 406; *Хришћански весник* 1881, 556; *Календар са шематизмом*, 1879, 166; исто, 1880, 158, 169; исто, 1881, 92, 94; исто, 1882, 83.

²³⁰ *Грађа за историју врањског школства*, 284–285; В. Николић-Стојанчевић, *нав. дело*, 86. *Календар са шематизмом*, 1879, 185; исто, 1880, 169, 190; исто, 1881, 92–93; исто, 1882, 58.

²³¹ Поповић је учитељску каријеру брзо заменио чиновничком, у којој је напредовао до начелника Министарства просвете и црквених дела. Р. Требјешанин, *Грађа за историју врањског школства*, 284; А. Новаков, *Стубови српске просвете*, 80; *Календар са шематизмом*, 1879, 166; исто, 1880, 158; исто, 1881, 93.

²³² Р. Требјешанин, *Грађа за историју врањског школства*, 284–285; *Календар са шематизмом*, 1880, 169; исто, 1881, 92; исто, 1882, 58; исто, 1883, 65; исто, 1884, 53; исто, 1885, 63; исто, 1886, 63; исто, 1887, 66, 74; исто, 1888, 65; *Просветни гласник*, 1880, 134, 183, 239.

²³³ Ђорђе је 1878–1881, био практикант Среза власотиначког и општински писар у Врању. *Грађа*, књ. 4-1, бр. 45, 81; *Календар са шематизмом*, 1882, 58.

селу Преображењу службу је 1881. нашао ранилушки учитељ Јован Стојковић,²³⁴ али га је у сеоској школи већ наредне године заменио Крста Вељковић некадашњи тетовски учитељ.²³⁵

У Топличком округу службу је у прокупачкој школи накратко нашао брачни пар Кевих, Симо и Живка, али су већ августа 1882. премештени у Пирот,²³⁶ да би њихово место заузео Коста Петровић.²³⁷ Поред њих, у Топличком округу, у школи села Облачине, нашао је службу кормињански учитељ Стојко Ивковић, док је гњилански учитељ Зафир Поповић учитељску службу добио у селу Крушцу.²³⁸

Приличан број учитеља из Старе Србије службу је нашао у Пиротском округу. Ниједан од затечених учитеља у овом округу није потврђен у служби, свакако због егзархистичке прошлости. Учитељи из Старе Србије, као „национални апостоли“ својим искуством у Турској су се просто наметали за службу у школама у округу. У пиротску школу су 1879/1880. за учитеље постављени приштински учитељ Милан Ковачевић и некадашњи кичевски учитељски брачни пар Петко и Настасија Николић.²³⁹ Њима се у школи 1882. придружио учитељски брачни пар Кевих.

Пут Љубомира Павића до пиротске школе представљао је праву одисеју. Оставши без новца у Кичеву 1875, распродао је имовину и са супругом и мајком дошао до Цариграда, где се наметнуо за учитеља тамошње српске школе. Пошто је слабо плаћан, молио је помоћ за пут до Србије од Министарства просвете и црквених дела. У Србију је стигао пред почетак ратова са Турском, те је добио место практиканта у Министарству иностраних дела. Пре доласка у Пирот 1881. издржавао

²³³ Шијаковић је 1881. завршио Учитељску школу у Београду. *Просветни гласник*, 1881, 489.

²³⁴ Јован је 1879. променио презиме у Димитријевић. 1880. прешао је у школу села Маклошишта у Нишком округу. Р. Требјешанин, *Грађа за историју врањског школства*, 285; *Календар са шематизмом*, 1880, 169.

²³⁵ Крста Вељковић остао је у тетовској школи до маја 1878. затим је био привремени учитељ врањске школе 1879. *Календар са шематизмом*, 1882, 58; Р. Требјешанин, *Грађа за историју врањског школства*, 284–285; *Грађа*, књ. 4-1, бр. 54.

²³⁶ *Календар са шематизмом*, 1881, 196, *Просветни гласник*, 1882, 578.

²³⁷ Вероватно се ради о предатном биљешком учитељу, родом из Прокупља. Претходно је, 1881, био учитељ школе габровачке у Нишком округу, 1882. *Просветни гласник*, 1882, 578.

²³⁸ *Календар са шематизмом*, 1881, 195; *исто*, 1882, 67;

²³⁹ Настасија Николић, чији је супруг био учитељ четерешки, постављена је 1878. за учитељицу у мушку школу села Градашница, али је убрзо, исте године пребачена у Пирот, где јој се придружио супруг. Ковачевић је пре доласка у пиротску школу био секретар прве класе Врањског начелства. *Календар са шематизмом*, 1880, 176; *Пирот и Срез Нишавски I*, 401, 413, 433, 496, 802.

је шестомесечну казну затвора јер је био осумњичен за проневеру; кривица међутим изгледа није доказана те је исте године постављен за пиротског учитеља.²⁴⁰ Кочански учитељ Милош Лекић прошао је голготу до доласка у Србију. Након што је 1872. протеран из Кочана, неко време је боравио у родном Берану и манастиру Дечани. Турске власти су га у Новом Пазару 1873, због наводно неисправног пасоша, ухапсиле и при претресу пронашле писмо кратовског учитеља Животе Миловановића. Иако неполитично, ово писмо довело је до осуде, те је Лекић послат на робију у Дијарбекир. Упркос труду српске дипломатије да га ослободи, учитељ је у Азији остао све до Санстефанског мира, када се окористио амнестијом. По доласку у Србију добио је 1878. место практиканта у Срезу брезничком, одакле је упорно тражио место у школи. Коначно је 1879. постављен за учитеља у Пироту, међутим, преминуо је већ октобра наредне године.²⁴¹ У сеоској школи села Станичења службу је 1879. добио бивши сјенички учитељ Јаков Поповић.²⁴²

*

По завршетку српско-турских ратова, након 1878. у Старој Србији у школама је остало врло мало предратних учитеља. У Гњилану је у школи остао Коста Трајић, у Новој Вароши Јован Кочовић, у Вучитрну Јосиф Студић, у Пећи Лазар Николић, у Тетову Стојко Аћимовић и у Дебру Цветко Вуковић-Поповић. У својим школама остале су и пећке и призренске учитељице Мара, Симка и Катарина. Трајић, Студић и Кочовић похапшени су за време заседања преког суда, Урфије у Приштини 1882. и осуђени на вишегодишње робије.²⁴³ Цветко Вуковић-Поповић је убрзо након 1879, када је поново добио новчану помоћ од српске владе, прво прешао на унију, а затим се окренуо егзархистима, те постао бугарски учитељ у Струги.²⁴⁴ Једини предратни

²⁴⁰ *Просветни гласник*, 1881, 788; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 131, 137, 142, 206;

²⁴¹ Н. Вулићевић, *нав. дело*, 106–107; *Грађа*, књ. 3-2, бр. 231; *Пирот и Срез Нишавски 1*, 386, 396, 423, 422, 447, 449, 483, 576.

²⁴² *Календар са шематизмом*, 1880, 176.

²⁴³ Студић је осуђен на осам година робије. Робијао је до 1888. у Солуну и на Родосу. Кочовић је пуштен након 3-4 године, 1886, а казну је издржавао у Солуну. Коста Трајић није доживео ослобођење, умро је у Дијарбекиру 1888. године. С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија*, 190, 211; *Грађа*, књ. 4-1, бр. 113, 127; *Казивања Борисављевића*, приредио В. Суботић, Нова Варош 1995, 34, 40, 86–87; *Велика Србија*, бр. 8, 6. 3. 1888.

²⁴⁴ По Хацивасиљевићу овај учитељ је био алкохоличар, те је у пијаном стању прешао на егзархију. Доцније се кајао због свог поступка и намеравао да се врати српској школи. Због последњег Хацивасиљевић сумња да су у његово убиство 1891. били умешани егзархисти. Ј. Хацивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 415–416; *Грађа*, књ. 4-1, бр. 28.

варошки учитељ јужно од Шаре који је одржао школу у континуитету био је просветни ветеран Стојко Аћимовић. Он је већ 1881. дошао до Србије, обезбедио новчану помоћ за себе и школу, те дочекао обнову српског просветно-културног рада и долазак млађих учитеља. У Пећи је нове нараштаје у школи 1888. дочекао учитељ Лазар, старошколац.²⁴⁵

Рад у школама у селима Беловишту код Тетова и Бањану у Скопској Црној Гори по свој прилици обновљен је убрзо по завршетку ратова, ако су школе уопште и прекидале рад на дужи период. По српском конзулу у Скопљу Михаилу Г. Ристићу, предратни учитељ села Бањана, Марко Урошевић, рад у школи није прекидао од 1874. до 1889. Урошевић је већ почетком 1887. дошао на платни списак скопског конзулата, као учитељ кога је до тада плаћало село или ђачки родитељи, те Ристићеву тврдњу треба узети као тачну.²⁴⁶ Беловишки учитељ Михаило Ђорђевић на платном списку српског конзулата нашао се 1886/1887, односно, судећи по томе и његова школа је радила до тада без помоћи, те је вероватно радила и након 1878.²⁴⁷ Школе у селима Галичник и Луково, у Голом Брду, такође изгледа нису престајале да раде. Учитељи старошколци Стрезо Поповић и Негрије Нововић дочекали су активизацију српске просветне акције у својим школама.²⁴⁸

У реферату о српским школама у Османском царству из 1886. управник Призренске богословије Петар Костић исправно је закључио три главна узрока за мали број српских школа у Старој Србији 1884/1885: агилни рад Егзархије, деловање Урфије и давање чиновничке службе учитељима из Старе Србије у Србији након ратова.²⁴⁹ На крају, може се закључити да је потреба Србије за чиновницима и учитељима у новоослобођеним областима, поред осталих узрока, паралисала српски просветно-културни рад у Османском царству. Одумирање српског просветно-културног покрета северно од Шарпланине у деценији након 1875, спречила је Призренска богословија, што још више истиче њен значај за историју српског народа у Османском царству.

²⁴⁵Грађа, књ. 4-2, бр. 2; Грађа, књ. 4-3, бр. 128.

²⁴⁶П. Балкански, *Српски народ у Скопској епархији и његове школе у 1896/1897. години*, Дело 22 (1899), 237; Грађа, књ. 4-2, бр. 83.

²⁴⁷Ђорђевић је у међувремену постао свештеник. Преминуо је 1899. Грађа, књ. 4-2, бр. 83; *Цариградски гласник*, 14. 1. 1899.

²⁴⁸Негрије Нововић постао је парох родног села Луково. Умро је 1925. Ј. Хацивасиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 416; Грађа, књ. 4-3, бр. 54, 96.

²⁴⁹За последњи узрок Костић није кривио српске власти, већ саме учитеље који након ухлебљења у Србији нису желели да се врате у школе у Турској. Грађа, књ. 4-2, бр. 7.

Учитељи/ учитељице избегли у Србију 1875– 1878.	Учитељи/ учитељице који су остали у школама	Преминули учитељи	Напустили школе, али остали у Старој Србији	Прешли на егзархијску страну	Неизвесна судбина или изостанак података о учитељима/ учитељицама
Косово, Метохија и Косовско Поморавље					
13 ²⁵⁰	11 ²⁵¹	2 ²⁵²	1 ²⁵³	0	10 ²⁵⁴
Рашка Област					
2 ²⁵⁵	1 ²⁵⁶	1 ²⁵⁷	0	0	7 ²⁵⁸
Јужна Стара Србија и прешевски крај					
18 ²⁵⁹	5 ²⁶⁰	0	1 ²⁶¹	2 ²⁶²	36 ²⁶³
Укупно					
33	17	3	2	2	53

Табела 1: Учитељи и учитељице српских школа у Источној кризи

²⁵⁰У Србију су избегли следећи учитељи: приштински Милан Ковачевић, митровачки Василије Бандовић, вучитрнски Василије Андрић, гњилански Зарија и Зафир Поповић, великохочки Јован Радукић, неродимски Михаило Илић и Зарија Јовановић, ораховачки Милан Јанковић, ранилушки Јован Стојковић, кормињански Стојко Ивковић, грачанички Стеван Максимовић и призренски Арсеније Шијаковић.

²⁵¹У питању су пећки учитељ и учитељице Лазар Николић, Симона Поповић и Катарина Симић, вучитрнски Јосиф Студић, гњилански Коста Трајић, призренски учитељи и учитељица Коста Илић, Трифун Ђорђевић, Петар Дрваревић и Мара Ајтић и средачки учитељ Антоније Ст. Љамић.

²⁵²У питању су Јован Миловановић, липљански учитељ и Риста Николајевић-Томић, ђаковачки учитељ.

²⁵³Горњоселски учитељ Антоније Никшић постао је свештеник и остао у Старој Србији, али је школа затворена по избијању ратова.

²⁵⁴О учитељима у селима Бања, Кијево, Црколез, Љубижда, Зочиште, Петровац, Витина, Каменица, Штимље и манастиру Дечане – уопште нема података, а уколико их има, извесно је само да нису прешли у Србију и у њој добили службу.

²⁵⁵Ради се о Петру Церовићу, сјеничком и новопазарском учитељу и његовој супрузи. Сјенички учитељ Јаков Поповић и његова супруга напустили су школу 1874. године.

²⁵⁶Јован Кочовић.

²⁵⁷Петко Златковић је кратко време био сјенички учитељ. Погинуо је на Суповцу 1876.

²⁵⁸Нису позната имена учитеља у селима Лопижа, Бистрица, Мекинић и Дежева, као ни у манастирима Црна Река, Врачеви и Бања непосредно пред почетак устанака и ратова.

²⁵⁹Учитељи: Зафир Златановић, Петар Максимовић, Ђорђе, Кузман и Деспот Бацовић, Љубомир Павић, Јеврем Митровић, Милан Поповић, Тома (Тоша) Марковић, Лазар Поповић и Крста Вељковић; учитељице: Ленка Бацовић, Марија Берић, Јелена Павић, Ленка Митровић и Марија Марковић.

²⁶⁰Стрезо Поповић, Марко Урошевић, Стојко Аћимовић и Негрије Нововић.

²⁶¹Јаков Паламаревић.

²⁶²Цветко Поповић-Вуковић дебарски и нерешки и Секула Цветковић, лабунишки учитељ.

²⁶³Ради се о учитељима школа у селима: Мирковце, Побужје, Глуво, Љубанце, Булчане, Блаце, Кожље, Драчево, Жељувино, Кокошиње, Довезенце, Мургаш, Клечковце, Дренак, Малотино, Макреш, Бујановце, Кошарно, Осларе, Света Петка, Стајевце, Шаинце, Вевчани, Подгорце, Стабљево, Дренок, Селце, Цепиште, Клење и Лешане; те у Поречком манастиру и манастирима Забелу, Матејчи, Карпини и Градишту.

1875–1878.	1882.
Косово, Метохија и Косовско Поморавље	
27	15 ²⁶⁴
Рашка Област	
10	3 ²⁶⁵
Јужна Стара Србија	
62 ²⁶⁶	5 ²⁶⁷
Укупно	
98	22

Табела 2: Смањење броја српских школа 1875–1882.

²⁶⁴ После ратова нови учитељи су отворили школе у Приштини, Митровици, Великој Хочи, Липљану, Грачаници, Неродимљу, Кормињану и Ђаковици, док је у Средачкој жупи школу водио предратни учитељ Љамић. Призренска мушка школа потпуно је променила наставни кадар, док су гњиланску, вучитрнску и пећку мушку и женску школу водили предратни учитељи. Школа у селу Бања код Пећи такође је радила. У Призрену је престала да постоји женска школа, изгледа након 1879. *Грађа, књ. 4-1, бр. 118.*

²⁶⁵ Школе су 1882. радиле само у Сјеници, Новом Пазару и Новој Вароши. Само у последњој је остао предратни учитељ. *Грађа, књ. 4-1, бр. 118.*

²⁶⁶ У збир школа нису унете школе у Преспи, Охриду, Струги и голобрдским и дримколским селима, Ђиновецу, Модричу, Враништу, Присовјанима, Октиси, Збизди, Ђиновецу, Пискупштини, Блацу и Тевзину. Такође, нису узете као посебне школе, женска одељења у Тетову, Куманову, Велесу, Богомили, Орланцу, Лазарпољу, Кичеву, Битољу и Крушеву. Женска одељења нису биле посебне школе и њихово постојање било је условљено тиме да ли је учитељ био ожењен учитељицом. Једини изузетак је направљен у случају дебарске женске школе, јер је она постојала одвојено од мушке, а учитељица није била супруга учитеља.

²⁶⁷ Опстале су мушка школа у Тетову, у селима Бањане, Беловиште и Луково.

Урош Шешум

Српске школе и учитељи у Старој Србији и Македонији за време Велике источне кризе

Од 1868. Србија је појачала своје образовне активности у Османском царству, углавном у Старој Србији и Македонији. Едукативну акцију у овом делу Османског царства извео је Одбор за школе и наставнике, основан исте године. Одбор је редовно финансирао неколико српских школа које су постојале пре његовог формирања. Такође је основао друге школе слањем наставника којима је била обезбеђена редовна зарада. Поред српских школа које је основао и финансирао Одбор, постојале су и сеоске школе, које су радиле независно од деловања Одбора. Настава у овим школама углавном се заснивала на стицању основне писмености, а учитељи у њима били су свештеници или писмени сељани. До избијања Српско-турских ратова 1876. године, у Старој Србији је било око 98 српских школа оба типа. Рат између Османског царства и Србије 1876. дискредитовао је српске учитеље у Турској. Током Велике источне кризе највећи број учитеља и учитељица (њих 33) био је принуђен да бежи у Србију, плашећи се за сопствени живот. Турске власти су ухапсиле неколико учитеља, док је мањи број учитеља и учитељица (њих само 17) остало у својим школама. После рата (1876-1878), потребе управа и образовања у новим областима, које је освојила Србија, омогућиле су већини учитеља да нађу место у локалним школама или администрацији. Мали број учитеља се запослио у школама смештеним у оквиру старих граница, а део њих се окренуо свештенству. Откако је Одбор за школе и наставнике престао са радом (1875) године, реконструкција српског просветног рада у Османском царству није поново успостављена до краја рата (1878), нити у наредних неколико година. Као резултат тога, 1882. године на подручју Старе Србије радиле су укупно 22 српске школе.

Uroš Šešum

Serbian Schools and Teachers in Old Serbia and Macedonia in the Great Eastern Crisis

From 1868, Serbia has intensified its educational activities in the Ottoman Empire, mostly in Old Serbia and Macedonia. Educational action in this part of the Ottoman Empire was carried out by the *Board for schools and teachers*, established the same year. The Board has taken up regular funding of several Serbian schools that existed before its formation. It also established other schools by sending teachers to whom a regular salary was provided. In addition to Serbian schools which were created and financed by the Board, there were also rural schools, which operated independently of the Board's actions. Teaching in these schools was mainly based on the acquisition of basic literacy, and teachers in them were priests or literate villagers. Until the outbreak of the Serbian-Turkish wars in 1876, there were about 98 Serbian schools of both types in Old Serbia. The war between the Ottoman Empire and Serbia 1876. has compromised Serbian teachers in Turkey. During the Great Eastern Crisis the largest number of male and female teachers (33 of them) were forced to flee to Serbia in fear for their life. Several teachers were arrested by the Turkish authorities, while a smaller number of male and female teachers (only 17 of them) remained in their schools. After the war (1876–1878), administration and education's needs in the new areas won over by Serbia made possible for the most of the teachers to find a place in local schools or administration. A smaller number of teachers attained spots in schools located within the old borders, and part of them turned to the priesthood. Since the Board for schools and teachers stopped working in 1875, the reconstruction of Serbian educational work in the Ottoman Empire hasn't been re-established neither by the end of the war in 1878, nor in the next few years. As a result, in 1882. a total of 22 Serbian schools have operated in the entire area of Old Serbia.